

علی بابازاده اورموی

ایمیل:

ali.babazadeh12@gmail.com

وابستگی:

محقق و شووینیسیم پژوه

سیری در کتاب «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی» تألیف علی مرشدی‌زاد

چکیده

علی مرشدی‌زاد عضو هیئت علمی دانشگاه شاهد در سال ۱۳۸۰ شمسی اقدام به انتشار کتابی با عنوان «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی» نمود. مؤلف در این کتاب کوشیده‌است حوادث و جریان‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی هشتاد ساله منتهی به تاریخ تألیف کتاب مذکور در رابطه با آذربایجان را بررسی کرده و به بازکاوی مسائل قومی در ایالت آذربایجان و جنبه‌های گوناگون آن بپردازد. همچنین وی در این کتاب به معرفی روشنفکران مشهور آذربایجانی در این هشتاد سال پرداخته و به صورتی گذرا نقطه نظرات آنها در رابطه با مسائل قومی و ملی را مطرح کرده‌است. با کمال تأسف باید گفت آقای مرشدی‌زاد در این کتاب به دلیل گرفتار بودن در زندان اندیشه‌های افراطی ناسیونالیستی قادر به ادای حق مطلب نشده و با تعریف چهارچوب‌هایی خشک و تصنعی به بیراهه رفته و تحلیلی منطبق بر انصاف و عدالت و مبتنی بر حقوق اساسی ارائه نکرده‌است.

در این گفتار نقطه نظرات ایشان را که از کتاب «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی» استخراج شده‌است به عنوان نمونه‌ای از نوع اندیشه و ادبیات حاملان مکتب ناسیونالیسم فارسی‌گرا و ترکی‌ستیز در دوران انقلاب اسلامی مورد بررسی قرار گرفته‌است.

باید اضافه کنم علی مرشدی‌زاد در میان ترکی‌ستیزان معاصر ایران جایگاه برجسته‌ای ندارد، لیکن مطالب مندرج در کتاب او حاوی اساسی‌ترین زوایای اندیشه و اعتقادات ناسیونالیست‌های فارسی‌گرای و ترکی‌ستیز ایرانی بوده و مرور نسبتاً کاملی از شخصیت‌های آذربایجانی هویت‌گرا و فارسی‌گرا را به خوانندگان کتاب عرضه می‌کند.

کلمات کلیدی: روشنفکر، ملی، قوم‌گرا، ایران‌گرا، قومی شدن، آذری، ترکی، فارسی

استناد (آپا): بابازاده اورموی، ع. سیری در کتاب «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی» تألیف علی مرشدی‌زاد. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۳، بهار ۱۴۰۳. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا.

Ali Babazade urmavi

E-posta:

ali.babazadeh12@gmail.com

Üyelik:

Araştırmacı ve şovenizm-
araştırmacı

Kitap incelemesi: "Azeri aydınları ve ulusal ve etnik kimlik"

Ali Mürşidizad tarafından yazılmıştır.

Özet

Shahid Üniversitesi öğretim üyesi Ali Mürşidizad, 2001 yılında "Azeri aydınları ve ulusal ve etnik kimlik" başlıklı bir kitap yayınladı. Yazar bu kitapta, söz konusu kitabın yazıldığı tarihe kadar geçen seksen yıllık olayları, kültürel, sosyal ve siyasi olayları Azerbaycan ile ilgili olarak incelemeye ve Azerbaycandaki etnik meseleleri incelemeye çalışmıştır. Ayrıca bu kitapta bu seksen yılda Azerbaycan'ın ünlü aydınlarını tanıtmış, onların etnik ve milli meselelere bakış açılarını kısaca sunmuştur. Mürşidizad'ın bu kitapta aşırı milliyetçi düşünceler hapisanesine hapsedilmesi nedeniyle materyalin hakkını verememiş, kuru ve yapay çerçeveler çizerek yoldan saptığını ve bu konuda bir analiz ortaya koymadığını üzümlere söylemek isteriz.

Bu makalede onun "Azeri Aydınları ve Ulusal ve Etnik Kimlik" kitabından alıntılanan bakış açısı, Türk karşıtlığı taşıyıcılarının düşünce ve edebiyat türlerine örnek olarak incelenmiştir.

Ali Mürşidizad'ın çağdaş İranlı Türk karşıtları arasında önemli bir konuma sahip olmadığını eklemeliyiz, ancak kitabının içeriği İran'daki Fars yönelimli ve Türk karşıtı milliyetçilerin düşünce ve inançlarının en temel yönlerini içermektedir.

Anahtar kelimeler: entelektüel, milli, etnosentrik, İran merkezli, etnikleşme, Azeri, Türk, Fars

CITATION (APA): Babazade urmavi, A. Kitap incelemesi: "Azeri aydınları ve ulusal ve etnik kimlik" Ali Mürşidizad tarafından yazılmıştır. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 03, Bahar 2024, ISSN: 3041-8690.

Əli Babazadə Urməvi

E-poçt:

ali.babazadeh12@gmail.com

Mənsubiyyət:

Tədqiqatçı və şovinizm-
tədqiqatçı

Kitab icmal: "Azəri ziyalıları və milli-etnik kimlik" müəllifi Əli Mürşidizadə

Xulasə

Şahid Universitetinin professor-müəllim heyətinin üzvü Əli Mürşidizadənin 2001-cu ildə "Azəri ziyalıları və milli-etnik kimlik" adlı kitabı nəşr olunub. Müəllif bu kitabda sözügedən kitabın yazıldığı tarixə qədər olan səksən il ərzində baş verən mədəni, ictimai və siyasi hadisələri və cərəyanları Azərbaycanla bağlı tədqiq etməyə, Azərbaycan dövlətində və onun dövlətində etnik məsələləri və müxtəlif aspektləri araşdırmağa çalışmışdır. Həmçinin bu kitabda Azərbaycanın bu səksən ildə tanınmış ziyalılarını tanıtmış, onların etnik və milli məsələlərlə bağlı fikirlərini qısaca təqdim etmişdir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, cənab Mürşidizadə bu kitabda ifrat millətçi düşüncələrin zindanında qaldığı üçün materiala haqq qazandıra bilməmiş, quru və süni çərçivələr müəyyənləşdirərək yoldan çıxarmış, bir təhlil təqdim etməmişdir.

Bu çıxış da onun "Azəri aydınları və milli-etnik kimlik" kitabından götürülmüş baxışı farsçı və antitürk millətçilik məktəbi düşüncə daşıyıcılarının düşüncə növü və ədəbiyyatı nümunəsi kimi, İslam İnqilabı dövründə araşdırılıb.

Əlavə etməliyəm ki, Əli Mürşidizadə müasir İran antitürkçüləri arasında görkəmli bir mövqeyə malik deyil, lakin onun kitabının məzmunu İrandakı fars yönümlü və anti-türk millətçilərinin düşüncə və inanclarının ən fundamental cəhətlərini ehtiva edir. Azərbaycan və fars şəxsiyyətlərinin nisbətən dolğun icmal kitabı oxuculara təqdim edir.

Açar sözlər: intellektual, milli, etnosentrik, iran mərkəzli, etnikləşmə, azəri, türk, fars

CITATION (APA): Babazadə Urməvi, Ə. Kitab icmal: "Azəri ziyalıları və milli-etnik kimlik" müəllifi Əli Mürşidizadə. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 03, Yaz 2024, ISSN: 3041-8690.

**Ali Babazadeh
Urmavy**

Email:

ali.babazadeh12@gmail.com

Affiliation:

Researcher and chauvinism-
researcher

**Book review: "Azeri intellectuals and national and ethnic identity"
authored by Ali Murshidizad**

Abstract

Ali Murshidizad, a Shahid University member, published a book entitled "Azeri intellectuals and National and Ethnic Identity" in 2001. In this book, the author has tried to discuss the events and cultural, social, and political events about Azerbaijan in the eighty years leading up to the date of writing of the mentioned book and to investigate the ethnic issues in the state of Azerbaijan and its various aspects. Also, in this book, he introduced the famous Azerbaijani intellectuals in these eighty years and briefly presented their points of view about ethnic and national issues. It is regrettable to say that Mr. Morshidizad was not able to do right due to being trapped in the prison of extreme nationalist ideas and he went astray by defining dry and artificial frameworks and did not provide an analysis that is in line with fairness and justice and based on fundamental rights.

In this paper, his point of view, extracted from the book " Azeri intellectuals and National and Ethnic Identity", has been studied as an example of the type of thought and literature of the Persianists and anti-Turkish school of nationalism during the Islamic Revolution.

Ali Murshidizad does not have a prominent position among the contemporary Iranian anti-Turkists. Still, the contents of his book contain the most fundamental aspects of the thoughts and beliefs of Persianists and anti-Turkish nationalists in Iran, and it offers a relatively complete review of identitarian and Persianist Azerbaijani personalities to the readers of the book.

Key words: intellectual, national, ethnocentric, Iranian-centric, ethnicization, Azeri, Turkish, Persian

CITATION (APA): Babazadeh Urmavy, A. Book review: "Azeri intellectuals and national and ethnic identity" authored by Ali Murshidizad. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 03, Spring 2024, ISSN: 3041-8690.

مقدمه

ناسیونالیسم فارسی‌گرای معاصر ایران در اواخر عهد قاجار مجال خودنمایی پیدا کرد. این مکتب حاصل مجموعه تلاش‌ها و تحولاتی بود، که از قریب یک قرن پیش از آن آغاز گشته بود. این مفکوره رگ و ریشه‌ای با عنوان شعوبیه در تاریخ ایران داشت، که اکنون به مدد شعبده‌بازی‌های سیاست‌بازان داخلی و خارجی حیات دوباره‌ای می‌یافت و به مدد مستشرقان و دمدمه‌های مأموران سیاسی و فرهنگی اروپایی اعم از انگلیسی و آلمانی و تا حدودی فرانسوی امکان بازتولید پیدا می‌کرد.

توفیق پیروان این مکتب در قبضه قدرت سیاسی از طریق کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ و متعاقب آن تغییر سلطنت از قاجار به پهلوی در آبان ۱۳۰۴ زمینه کاملاً مساعدی برای به فعلیت درآوردن آمال این گروه فراهم کرد و معتقدان این اندیشه با حسن استفاده از زمان و شرایط مساعد سیاسی روزگار، موفق شدند آرمان‌های خود را به فعلیت درآورند. آنها در خلأ فرهنگی و سیاسی زمان مورد اشاره، در کنار نبود مقابله و مقاومت در مقابل این اندیشه، موفق شدند ناسیونالیسم مورد علاقه خود را به گفتمان غالب و ایدئولوژی حکومت نوظهور در ایران تبدیل کنند و خود را به جایگاه عقبه فکری پروسه ملت‌سازی جدید ارتقاء دهند.

گروه مذکور به همراه حکومت مطیع و مجری برنامه‌های این مکتب، به یاری نظام آموزشی منسجمی که با تجمیع تشکیلات آموزشی و فرهنگی قبلی و افزایش کمی مدارس و مراکز آموزشی عالی حاصل گشته بود، موفق شدند کلیات معتقدات خود را به نسل‌های بعدی منتقل کنند و از دل این نظام آموزشی و فرهنگی مجموعه بزرگی از پیروان ناسیونالیسم فارسی‌گرا تربیت شدند. جریان تأثیرگذاری در اندیشه مردم عادی و تربیت نخبگان برای این مکتب از سوی نظام آموزشی و فرهنگی تا روزگار حاضر بلاانقطاع ادامه یافته و اکنون هر نخبه و روشنفکر امروزی با هر مشرب فکری و سیاسی و اعتقادی، یک ناسیونالیست فارسی‌گرا و ترکی‌ستیز محسوب می‌گردد، مگر آنکه عکس آن اثبات شود.

ناسیونالیسم مورد اشاره مختصاتی از قبیل: فارسی‌گرایی، پذیرش فارسی به عنوان تنها زبان صاحب حق حیات در ایران، اعتقاد به مستحیل ساختن اقوام غیر فارس ایران در داخل زبان و فرهنگ فارسی، توسعه‌طلبی ارضی، آریایی‌بازی، تمایلات نژادی، تعلق خاطر به اقوام هم‌نژاد، باستان‌گرایی، ترکی‌ستیزی، عرب‌ستیزی و دین‌ستیزی دارد. در میان پیروان این مکتب شخصیت‌های دارای وجاهت دینی هم کم و بیش دیده می‌شوند. اشخاص مذکور به جز دین‌ستیزی، به همه مختصات مورد اشاره ناسیونالیسم فارسی‌گرای معاصر ایرانی روی خوش نشان می‌دهند و به طرز عجیبی تخالف و تباینی بین معتقدات دینی خود با مختصات غیر انسانی مذکور مشاهده نمی‌کنند.

دکتر علی مرشدی‌زاد را به اعتباری می‌توان در زمره گروه اخیر قرار داد. او نویسنده کتاب «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی» می‌باشد و با وجود تعلق به نسل جدید نویسندگان و داشتن تمایلات دینی، از افکار و عقاید ملی‌گرایانه افراطی مرسوم در ایران قرن اخیر بر کنار نبوده و کتاب مورد اشاره و برخی مقالات وی از این انحراف و کج‌اندیشی در امان نمانده‌اند. این نوشته

بر آن است به قدر وسع نگارنده نقدی از کتاب مذکور به عنوان نمونه‌ای از رویکرد روشنفکران، نویسندگان و استادان دانشگاه پیرو مفکوره ناسیونالیسم ایرانی در دوران انقلاب اسلامی عرضه کند.

پیش از این، مرحوم دکتر جواد هیئت نیز نقدی در باره کتاب «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی» تدوین کرده و در شماره ۱۴۲ نشریه «وارلیق» در پاییز ۱۳۸۵ منتشر کرده بود، که نگارنده در فرازهایی از نوشته خود از نظرات و نوشته‌های مرحوم دکتر هیئت بهره گرفته است.

نکات و ملاحظات در باب کتاب «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی»

آقای علی مرشدی‌زاد در مقدمه کتاب خود، در تعریف پدیده قومی شدن و اهمیت یافتن شکل‌گیری هویت‌های مادون هویت ملی در دوران معاصر می‌نویسد: «فرایند قومی شدن، فرایندی است که طی آن پیوند میان سرزمین و فرهنگ تضعیف می‌شود و امکان حفظ همگرایی یک ملت در معرض خطر قرار می‌گیرد.»^۱

تعریف عرضه شده از سوی نویسندگان بر کشورهای دارای تنوع قومی مشتمل می‌گردد. در این قبیل کشورها به طور معمول در سایه عقب‌ماندگی سیاسی و فکری روشنفکران، به جای جستجوی راه‌هایی برای اداره عادلانه جامعه و ضرورت تأمین حقوق همه اقوام تابع آن کشور، یک قوم که به هر دلیل اجتماعی و تاریخی غالب شده و حائز موقعیت بهتر و مناسب‌تری گشته اساس قرار می‌گیرد و منافع کشور بر پایه آمال، منافع و هژمونی آن قوم تعریف می‌گردد. در این تعریف اقوام دیگر نیز به رعایت منافع مورد اشاره و گذشت از منافع قومی خود ملزم می‌گردند و هر گونه تمایل به زبان و فرهنگ و منافع اقتصادی قومی و منطقه‌ای با تعبیری چون «قومی شدن»، «قوم‌گرا گشتن»، «گریز از مرکز بودن» و نظایر آن مورد حمله قرار می‌گیرد. قومی شدن و توجه به مشخصه‌های قومی و ضرورت حفظ این مشخصه‌ها به معنای تضعیف پیوند و همگرایی یک ملت نیست و این بیان ناصحیح نویسنده ریشه در یک پیش‌فرض غلط دارد. به تعبیر دکتر جواد هیئت: «این تعریف غلط نیز از همان پیش‌فرض غلط حاصل شده است، که قوم‌گرایی فارس را با ملی‌گرایی ایرانی یکی می‌داند.»^۲

مرشدی‌زاد در بیان پیش‌فرض تحقیق خود می‌گوید: «پیش‌فرض این تحقیق این است، که نحوه نگرش بخشی از روشنفکران آذری از آغاز سلطنت رضاشاه تاکنون دچار تغییراتی شده است. در این پژوهش کوشش می‌شود تا ضمن بیان نوع نگرش این روشنفکران طی سه دوره پهلوی اول، پهلوی دوم و جمهوری اسلامی، به عوامل دخیل در این نگرشها و تغییرات به وجود آمده در آنها پرداخته شود.»^۳

اصل پیش‌فرض مرشدی‌زاد را نمی‌توان انکار کلی کرد. حقیقت آن است که در دوره سلطنت نه چندان طولانی رضاشاه اتفاقات ناخوشایند بسیاری در زمینه‌های گوناگون، من جمله در زمینه مسائل قومی و زبانی در ایران به وقوع پیوست، که این اتفاقات و

سیاست‌های متّخذه موجب بروز عکس‌العمل‌هایی بعد از سقوط دیکتاتوری وی شد و فعالان و روشنفکران آذربایجانی را بر آن داشت به مدافعه از داشته‌های زبانی و فرهنگی آذربایجان برخیزند. عکس‌العمل‌ها، اعتراضات و یا به گفته نویسنده «تغییر نگرش‌ها» نتایج طبیعی مسائلی بود، که آذربایجان در طی دوره سلطنت رضاشاه از سر گذرانده بود. زمانی که با روی کار آمدن حکومت پهلوی نگرش سیاستمداران و روشنفکران فارس و فارس‌شده تغییر کرد؛ از سر ناچاری و به عنوان اقدامی تدافعی، نگرش برخی از روشنفکران آذربایجانی نیز دچار تغییر شد، لکن از نظر همه جریان روشنفکری مرکزگرا، فارس‌گرا و آنتی ترک این تغییر برای روشنفکران و سیاستمداران فارس امری طبیعی و مبتنی بر حق تلقی شد و در نقطه مقابل، حق دفاع و مخالفت در برابر سیاست‌های ضد آذربایجانی و ضد اقوام غیر فارس ایرانی از روشنفکر ترک و آذربایجانی ساقط گردید. دکترهیئت در این باره می‌نویسد: « مسئله تغییر برای فارسی‌زبانان ایرانی نیز مصداق دارد، زیرا در تمام دوران سلطنت پهلوی‌ها تبلیغ آریاپرستی و فارس‌گرایی همراه ترک‌ستیزی، عرب‌ستیزی و حتی تبلیغ زرتشتی‌گری به جای دین اسلام به شکل سیاست فرهنگی دولت درآمده بود و همین سیاست فرهنگی، که با تحقیر ترکان ایرانی همراه بود، عامل مهمی در تغییر نگرش بعضی از روشنفکران آذری و بیداری شعور و احساسات قومی و هویت‌خواهی آنان شده است. شعور ملی بر مبنای قومی و یا ناسیونالیسم متکی بر قومیت در یکصد سال اخیر تحت تأثیر ناسیونالیسم اروپا (بویژه فرانسه و آلمان) به ایران آمده و در کشور ما به شکل ملی‌گرایی آریایی و در عمل به شکل فارس‌گرایی و پان فارسیسم و تقدیس ایران باستان ظهور نموده و در دوران پهلوی‌ها شکوفا شده و شکل فاشیسم همراه ترک‌ستیزی، عرب‌ستیزی و تا حدودی اسلام‌ستیزی به خود گرفته و به شکل فرهنگ حاکم بر همه اقوام ایرانی تحمیل شده است. قوم‌گرایی آذری نیز که در واقع هویت‌خواهی است، در مقابل تحقیر و سرکوب و تعطیل زبان و فرهنگ آذری رشد نموده است. »^۴

آقای مرشدی‌زاد روشنفکران آذربایجانی را به سه دسته: «ایران‌گرا»، «تجددگرای غیر مارکسیست» و «مارکسیست» تقسیم می‌کند؛ آنگاه در معرفی این سه دسته می‌نویسد: «ایران‌گرایان کسانی هستند که اندیشه‌هایشان ریشه در سنت ایرانی و اسلامی دارد. تجددگرایان (غیرمارکسیست) روشنفکرانی را شامل می‌شود، که راه حل مشکلات ایران - از جمله مشکلات قومی - را در اتخاذ و اعمال شیوه غربی می‌دانند، که نمونه بارز آنها سیدحسن تقی‌زاده بود. روشنفکران مارکسیست کسانی هستند، که با پذیرش ایدئولوژی مارکسیسم و نیز وجه قومی مارکسیسم - لنینیسم و با تأثیرپذیری از سیاست‌های اتحاد جماهیر شوروی کوشیده‌اند تا از طریق این ایدئولوژی راه‌حلهایی عمدتاً قومی برای خلق‌های ایران ارائه دهند. »^۵

مؤلف در ضمن مقدمه به مسئله سیاست داخلی کشور به عنوان یک دسته از عوامل شکل‌دهی و تغییر نگرش روشنفکران آذربایجانی نیز اشاره صریحی می‌کند و می‌نویسد: «از آنجایی که سیاست قومی در ایران پیوسته سیاستی متمایل به همانندسازی

بوده‌است؛ شدت و ضعف این سیاست در دوره‌های مختلف و تحت تأثیر عوامل داخلی مانند تغییر حکومت‌ها و رژیم‌ها و انقلاب عامل مهمی در این تحقیق به حساب می‌آید.^۶

اگر چه نویسنده در سراسر کتاب خود به وجود جریان همانندسازی و به تعبیری صحیح‌تر «فارس‌سازی» و از نگاهی دیگر «محو زبان ترکی» در ایران معترف است، لیکن در هیچ موضعی این سیاست خلاف عقل و عدل را مورد تخطئه، یا نقد قرار نمی‌دهد. می‌شود گفت خود وی مدافع جریان همانندسازی است و از همانندسازی به عنوان «غرض یا ایده‌آلی منسجم‌ساز» نام می‌برد. مرشدی‌زاد در پایان مقدمه، که به سپاسگزاری از اساتید و دوستان یاریگر خود در تألیف می‌پردازد از شخصیت‌هایی نام می‌برد، که در عرصه سیاست و فرهنگ این کشور سابقه روشنی ندارند. اظهار ارادت وی به شخصیت‌های منفوری چون جواد شیخ‌الاسلامی و حمید احمدی و اذعان به درک محضر ایشان در دوران تحصیل و استفاده از مشورت‌ها و نظرات ایشان در انجام پژوهش؛ آبخور فکری وی را برای‌العین در معرض دید قرار می‌دهد. محضر شخصیت بیمار، بی‌احساس، دروغ‌پرداز و فاشیستی چون جواد شیخ‌الاسلامی چه بهره‌ای داشته، که مرشدی‌زاد سعادت برخورداری از آن را یافته و به آن بالیده‌است؟! شاید این حسن ظن و ابراز علاقه بیانگر همانندی آرا و اندیشه‌های آقای مرشدی‌زاد و شیخ‌الاسلامی در مواجهه با مسائل آذربایجان باشد. همچنین وی مراتب سپاسگزاری خود از دکترالهه کولایی را هم اعلام می‌دارد. دکتر کولایی نیز در مدت کوتاه حضور خود در صحنه سیاست و نمایندگی مردم تهران در مجلس ششم پرونده روشنی از خود به جای گذاشت. این مشکل تنها به خانم کولایی منحصر نماند و جریان اصلاح‌طلب که خانم کولایی نیز منتسب به آن بود؛ در مواجهه با مسائل قومی و زبانی اقوام غیرفارس ایرانی؛ بخصوص ترک‌ها از اندیشه‌هایی متعلق به عصر یخبندان تبعیت می‌کردند و قویاً هوادار استحالۀ ترکان ایرانی در زبان و فرهنگ فارسی بودند.

مرشدی‌زاد در تبیین طرح به تعبیر خود «قومیت‌آذری» از سوی روشنفکران آذربایجانی در روزگار معاصر، مسئله را بد می‌بیند، بد می‌فهمد و بد تحلیل می‌کند. وی اعتقاد دارد که مسئله قومیت‌آذری بیشتر در بین برخی روشنفکران مطرح است و عامه مردم آذربایجان چنین تصور و تلقی‌ای از خود ندارند: «آنچه به عنوان «قومیت‌آذری» طی قرن اخیر مطرح شده‌است؛ بیشتر در بین برخی روشنفکران بوده‌است و عامه آذریها چنین تصور و تلقی‌ای از خود ندارند. روشنفکران آذری تحت تأثیر عوامل خارجی و نیز عوامل و سیاست‌های داخلی دولتها و البته عوامل شخصی، مانند کسب قدرت و جاه‌طلبیهای شخصی به طرح موضوع قومی بودن جامعه ایران و «حق تعیین سرنوشت» و ... پرداخته‌اند.^۷

این گفته هم درست است و هم غلط! آری! آذربایجانی‌ها تنها ایران را می‌بینند و ایران را می‌شناسند و خود را ایرانی می‌دانند و تا وقتی که در شهر و دیار خود هستند؛ اینگونه‌اند. آنگاه که پا از شهر و استان خود بیرون می‌گذارند؛ به بهانه سربازی یا دانشجویی یا سفر یا تجارت و یا هر دلیل دیگر؛ می‌بینند شرایط به گونه دیگری است و یا وقتی کتاب‌هایی را ورق می‌کنند؛

می‌بینند که گروهی از روشنفکران وطنی؛ ایرانی بودن آنها را مشروط به فارسی بودن زبان ایشان می‌دانند. گفته‌ی مرشدی‌زاد تا زمانی که آذربایجانی قدم از خانه بیرون نگذاشته و یا کتابی نخوانده؛ درست است، ولی در عکس این حالت درست نیست. اگر مرشدی‌زاد اکنون به میان اکثر آذربایجانی‌ها بیاید و با آنان نشست و برخاست کند و اهل انصاف هم باشد؛ خواهددید که اندیشه‌ی هویت‌گرایی، یا به تعبیر خود وی «قومیت‌آذری» حالا دیگر در میان عامه‌ی مردم نیز موضوعیت دارد.

وی در بیان علل طرح مسئله به تعبیر خود «قومیت‌آذری» از سوی روشنفکران آذربایجانی، مسئله را با بدبینی پیش می‌برد و دو سوم از علل را دخالت عوامل خارجی و انگیزه‌های شخصی می‌داند. می‌توانیم بپذیریم، که عوامل خارجی بخواهند از آب گل آلود ماهی بگیرند، لکن در عوامل شخصی حرف داریم و می‌گوییم آنچه آقای مرشدی‌زاد مطرح می‌کند و می‌گوید: «انگیزه‌ی کسب قدرت و جاه‌طلبی‌های شخصی محرک روشنفکران آذری در طرح قومیت‌آذری است.» نسبتی با واقعیت ندارد. ایشان باید بدانند و بپذیرند هر که پا به چنین عرصه‌ای می‌گذارد؛ ضمن محروم کردن خود از مزایای سیاسی، اقتصادی، مدیریتی و نمایندگی؛ خطراتی را نیز متوجه جان و امنیت خود می‌کند. در گذشته وضع همین‌گونه و بدتر از این بوده و دار و داغ و درفش و آوارگی و سینه‌ی قبرستان از جمله بهره‌مندی‌های جاه‌طلبی‌های شخصی روشنفکران آذربایجانی بوده‌است.

مرشدی‌زاد بعد از آنکه به بیان دیدگاه‌های مختلف در باره ملیت و قومیت می‌پردازد؛ به مسئله‌ی رهیافت‌های مربوط به قومیت نیز اشاره‌ای می‌کند و سپس ضمن تعریف و تبیین مفهوم روشنفکر؛ آن را به قومیت ربط داده و در تعریف نخبگان و روشنفکران قومی می‌نویسد: «روشنفکران قومی به طور کلی کسانی هستند، که از چارچوب سنت ملی مستقر فراتر رفته در صدد ایجاد ارزش‌های قومی جدید برمی‌آیند و یا بر ارزش‌ها یا اساطیر قومی قدیم جامعه‌ای نو می‌پوشانند و به پیشبرد و تبلیغ و گاه عملی ساختن ایده‌های ساخته و پرداخته خود می‌پردازند.»^۸

نویسنده در این بخش هم لحن مقبولی ندارد. از موضع بالا و با تحکم سخن می‌گوید. سخن او معقول، منصفانه و مبتنی بر هم‌وطن‌انگاری روشنفکر قومی نیست. موضوع را هم صحیح و مبتنی بر واقعیات عینی جامعه ایران طرح نمی‌کند. برخورد وی با روشنفکران قومی به‌گونه‌ای است که شائبه‌ی تصنعی و غیر واقعی بودن آرای روشنفکران قومی را به ذهن متبادر می‌کند. گویی روشنفکران قومی گروهی طغیانگر هستند، که علیه ارزش‌ها و منافع و مصالح عمومی قیام می‌کنند و شخصیت‌های ضدّ وحدت و گمراه‌کننده جامعه به حساب می‌آیند. از طرفی این تعاریف کلی و خشک قادر به تبیین شرایط در ایران نیستند و باید با نگاهی بومی و لحاظ کردن موقعیت و شرایط ایران و آذربایجان به روشنفکران قومی نگریست. مشکل ما با مخالفان زبان ترکی و مخالفان طرح حقوق زبانی و فرهنگی اقوام غیرفارسی ایرانی نیز همین است، که ایشان تعاریف و معیارهای خودساخته وضع کرده و با آن تعاریف و معیارها به سنجش آرای روشنفکران و فعالان قومی برمی‌خیزند و احکام یک جانبه صادر می‌کنند. دکترجواد هیئت در این باره بیان روشنی دارد: «روشنفکران قومی هرگز ارزشهای قومی جدیدی نمی‌سازند، تا آنها را تبلیغ و

عملی کنند، بلکه با شناخت هویت قومی؛ یعنی، زبان، فرهنگ، تبار، سرزمین و مذهب سعی می‌کنند این مشترکات موجود را که اغلب بخشی از کلّ مشترکات و ارکان ملی یک جامعه و گاهی نیز (در مورد ملت‌ها و کشورهای تک قومی) کلّ آن را تشکیل می‌دهد، به عنوان ارزش‌های مشترک موجود به مردم تفهیم و تبلیغ نمایند و آنها را به حقوق فردی و گروهی خود آشنا سازند.

۹«

آقای مرشدی‌زاد در ادامه این بخش می‌نویسد: « باید توجه داشت، که روشنفکران آذری دقیقاً به معنای روشنفکران قومی آذری نیست و بسیاری از روشنفکران آذری دارای دیدگاه‌ها و نگرش‌های ملی هستند، که از جمله آنها می‌توان از تقی‌زاده، کسروی، محمود افشار، عنایت‌الله رضا، رعدی آذرخشی، دکتر جواد شیخ‌الاسلامی و ... یاد کرد. »^{۱۰}

با مرور نام‌هایی که مرشدی‌زاد از آنها به عنوان روشنفکران دارای دیدگاه‌ها و نگرش‌های ملی یاد می‌کند؛ به این باور می‌رسیم، که در قاموس ایشان خائن بودن، کج‌اندیش بودن، پرونده اخلاقی و سیاسی سیاه داشتن، خودفروختگی و پشت پا زدن به زبان و فرهنگ و مردم و مشخصه‌های هویتی خود، مترادف با ملی بودن است.

در این قسمت مرشدی‌زاد به نکته‌ای هم اشاره می‌کند، که قابل توجه است. وی می‌نویسد: « مروری بر حیات فکری این روشنفکران طی صد سال اخیر نشان می‌دهد که روشنفکران آذری که در دوره قاجاریه و حتی در دوره رضاشاه فاقد گرایش‌های قومی بودند، به تدریج به سمت قوم‌گرایی تمایل پیدا می‌کنند و در میان آنها بعضاً چنین نگرش‌هایی پدیدار می‌شود. »^{۱۱}

این نکته را می‌توان پذیرفت و دلیل آن هم روشن است. قبل از رضاشاه مباحث مربوط به شووینیسیم، باستان‌گرایی، فارسی‌ستایی و ستیزه با زبان ترکی مقولات روشنفکری بودند. در زمان رضاشاه این مباحث از روزنامه‌ها و کتاب‌ها پیاده شده، از پله‌های سیاست بالا رفتند و روشنفکران آذربایجانی با مشاهده وضعیت جدید و دیدن سیل بنیان‌کنی که همه سرمایه‌های زبانی، فرهنگی و سرزمینی ایشان را نشانه رفته؛ به ناچار عکس‌العمل نشان دادند.

به طور کلی تعبیراتی مانند «قوم‌گرا» و «ایران‌گرا» که مرشدی‌زاد به کار می‌برد؛ تعبیر چندان روشنی نیستند و بیشتر ساخته ذهن خود ایشان می‌باشند. ایشان بی‌آنکه تعریف روشن و عقل‌پسندی از این دو مقوله عرضه کنند؛ این دو را در برابر هم قرار می‌دهند، در حالی چنین تقابلی در عالم واقع وجود ندارد. در تحلیل کلی نظرات آقای مرشدی‌زاد در باره «قوم‌گرایی» و «ایران‌گرایی» دکتر جواد هیئت نظر صائبی ابراز می‌دارد:

« آقای مرشدی‌زاد از ابتدا قوم‌گرایی را بطور واضح و علنی تعریف نمی‌کند و قوم‌گرایی آذری را در برابر ملی‌گرایی ایرانی قرار می‌دهد، زیرا ملی‌گرایی ایرانی را معادل فارس‌گرایی می‌داند، در صورتی‌که فارس‌گرایی و یا قوم‌گرایی فارس نیز مانند قوم‌گرایی آذری (یا ترک ایرانی) بخشی از ملی‌گرایی ایرانی است و نمی‌تواند بعنوان ملی‌گرایی ایرانی معرفی شود. قوم‌گرایی سایر اقوام

ایرانی نیز از این قاعده مستثنی نیست. تمام اشکال کار ایشان و همفکرانشان در همین نکته است، که ایشان ایرانیّت را با فارس بودن یکی می‌داند و کسانی که فارس نباشند و آشنا و علاقمند به قومیت خود باشند، هر چند خود را ایرانی بدانند و تمام عمر خود را در خدمت مردم ایران هم صرف نمایند و یا برای دفاع از استقلال ایران در جبهه‌های جنگ شهید هم داده باشند، در قاموس ایشان ایرانی و هموطن ملی به شمار نمی‌آیند. به همین جهت قوم‌گرایی افراطی و انحصارطلب فارس را ملی‌گرایی ایرانی می‌پندارد و علاقه به زبان و فرهنگ قوم آذری را قوم‌گرایی تحت نفوذ خارجی پان‌ترکیسم و یا مارکسیسم به‌شمار می‌آورد. (ص ۱۴۰) مؤلف برای این که خواننده متوجه تفاوت قوم‌گرایی و ملی‌گرایی نشود؛ هیچکدام از دو مفهوم قومیت و ملیّت را بطور واضح تعریف نمی‌کند. در صورتی که می‌دانیم قوم‌گرایی بر زبان و فرهنگ و تبار مشترک تکیه دارد و ملیّت بر سرزمین (وطن) و دین، حکومت و تاریخ و فرهنگ ملی که شامل همه‌ی فرهنگ‌های قومی هم می‌شود. همچنین ملیّت بر احساس هم‌بستگی و آینده‌ی مشترک استوار است و ما کمتر ملّتی را می‌شناسیم که در تمام ارکان ملّی مشترک باشند؛ یعنی، تمام افراد آن در سرزمین، زبان، دین و مذهب (فرهنگ) تبار، تاریخ، تابعیت و احساس هم‌بستگی، مشترک باشند. «^{۱۲}

از نظر دکتر جواد هیئت، آقای مرشدی‌زاد مشکل دیگری هم دارد: «مؤلف در همه جای کتاب قوم‌گرایی را با ملی‌گرایی مخلوط می‌کند و قوم‌گرایی فارس را به عنوان ملی‌گرایی (سنت ملّی) ارائه می‌دهد و افراد دیگر اقوام را به شرط فارس شدن و طرد هویت قومی خود؛ یعنی، همانند شدن (assimilation) و یا فارس شدن ایرانی می‌داند. «^{۱۳}

بعد از این مسائل مرشدی‌زاد به مسئله سیاست داخلی دولت‌ها و تأثیر آن بر تغییر روش روشنفکران آذری می‌پردازد. نویسنده سیاست داخلی دولت‌ها در قبال قومیت‌ها را به دو نوع عمده «هماندسازی» و «تکثرگرایی» تقسیم می‌کند، سپس با لحن و بیانی تأییدآمیز، نظر یکی از صاحب‌نظران این حوزه را در باب همانندسازی بیان داشته و می‌نویسد: «بر اساس تعریف ینگر (Yinger) همانندسازی فرایند تقلیل خطّ تمایز است و زمانی رخ می‌نماید، که اعضای دو یا چند جامعه، فرهنگ‌های نژادی یا گروه‌های اجتماعی کوچکتر، با یکدیگر روبرو شوند. بنابراین همانندسازی را می‌توان به سان غرض یا ایده‌آلی منسجم‌ساز برشمرد، که جوامع چند قومیتی به سوی آن حرکت می‌کنند و سیاست‌های دولت و ایدئولوژی‌ها برای آن شکل می‌گیرند. هدف سیاست‌های همانندسازی ترکیب بیولوژیکی، فرهنگی، اجتماعی و روانی گروه‌های متمایز و منفرد به منظور ایجاد یک جامعه بدون تفاوت‌های قومی است. «^{۱۴}

نویسنده در قبال این تعریف غیر انسانی، ظالمانه و خلاف عقل و عدل موضع‌گیری نمی‌کند، بلکه هدف از اجرای سیاست همانندسازی را کاهش شکاف‌های فرهنگی و ساختاری بین گروه‌های انسانی دانسته و تلویحاً اجرای این سیاست را پیش‌نیاز عدالت و توزیع برابر ثروت از سوی دولت در بین مردم قلمداد می‌کند:

« اگر هدف از سیاستهای همانندسازی را کاهش شکافهای فرهنگی و ساختاری در بین گروههای مختلف بدانیم؛ آنگاه در صورت تحقق کامل این سیاستها و در نقطه اوج این فرایند؛ جامعه‌ای متجانس و همگن را خواهیم داشت، که در آن بین گروه‌ها از حیث نژادی یا فرهنگی تفاوتی نمی‌باشد و از آن پس قومیت به عنوان ملاکی برای توزیع نابرابر ثروت و قدرت چندان نقش مؤثری نخواهد داشت. شهروندان نیز فقط به عنوان «افراد» و نه «اعضای دستجات» و یا گروه‌های قومی محسوب شده و در نتیجه نمی‌توانند هیچ‌گونه ادعایی علیه دولت داشته باشند. »^{۱۵}

اگر این نویسنده در ایران زندگی نمی‌کرد و یک مسلمان شیعه مذهب نبود؛ می‌توانستیم بگوییم بر او حرجی نیست و پذیرفتن پدیده همانندسازی و توجیه آن در تحت تأثیرات یک جامعه سکولار و مبتنی بر اومانیزم منفعت‌طلب امر غریبی نیست، لیکن او یک ایرانی است و تحصیلات خود را در دوران بعد از انقلاب اسلامی گذرانده است. آقای مرشدی‌زاد استاد دانشگاه شاهد بوده و از وضعیت ظاهر و نوشته‌های او شواهدی دال بر تمایلات دینی قابل استنباط است. با این وصف چرا باید چنین شخصیتی به جای آنکه مبادی اندیشه خود را از قرآن کریم، متون دینی اسلامی، فقه اسلامی و سنن سیاسی رایج در تاریخ کشور و فطرت انسانی خود اخذ کند؛ سراغ نوشته‌های متفکرین غربی می‌رود؟ جواب کاملاً روشن است. او در پی به کرسی نشاندن سخنی ناحق است؛ مدافع برتری یک قوم از اقوام ایرانی؛ یعنی، فارس‌هاست؛ خواستار همه‌گیری زبان و فرهنگ فارسی در میان اقوام غیر فارس ایرانی است؛ هم‌وطن غیر فارس را به عنوان یک دشمن برای خود تعریف کرده است و از بی‌مبالاتی آنها نسبت به زبان و فرهنگ خودی اظهار مسرت می‌کند و روشنفکران قومی را به بیگانه‌گرایی و تأثیرپذیری از عوامل خارجی متهم می‌سازد. او می‌داند آموزه‌های دینی و سنن تاریخی و اجتماعی کشور ما نه فقط هیچ‌کدام از اندیشه‌های او را در این حوزه تأیید نمی‌کنند، بلکه در نقطه مخالف نظرات و اندیشه‌های او قرار دارند. مرشدی‌زاد و شرکای فکری او اختلاف السنه در ایران را به رسمیت نمی‌شناسند در حالی که قرآن کریم اختلاف السنه را آیه‌ای از آیات خداوند در شمار می‌آورد و تفاوت شعوب و قبائل را نتیجه حکمت و خلقت خود برمی‌شمارد. در چنین وضعیتی نویسنده ما به دستاوردهای فکری نویسندگان غربی که آثار خود را در فضا و شرایطی متفاوت با جامعه ایرانی پدید آورده‌اند؛ پناه نبرد چه کند؟!

نویسنده با نقل قول از دو نویسنده دیگر غربی می‌کوشد به درستی اندیشه همانندسازی و مناسب بودن آن برای جامعه ایرانی قوام و استحکام بیشتری ببخشد؛ از این رو می‌نویسد: « در وضعیتهای همانندسازی، گروه‌های قومی با اتخاذ الگوهای فرهنگی مشترک، برخورداری از نهادهای یکسان، ازدواج بین قومی، نهایتاً تمایزها و اختلافات خود را کنار می‌گذارند. دولتهایی که شرایط همانندسازی را فراهم می‌آورند و یا این سیاست را اعمال می‌کنند، (البته آن را تحمیل نمی‌کنند) دولتهایی کاملاً متساهل هستند.

آنها اولاً اعضای اقوام مختلف را به عنوان شهروندانی برابر می‌پذیرند، ثانیاً دارای نخبگانی چند قومیتی یا حداقل دارای گروه نخبگانی هستند، که ورود با آن برای اعضای گروه‌های فرودست آزاد است. ساختار باز نخبگان به وضعیت قومی موجود مشروعیت می‌بخشد و باعث تشویق به همانندسازی قومی می‌شود. «^{۱۶}

در این بخش مرشدی‌زاد علی‌رغم تحلیل سیاست همانندسازی، علم بر زوایای آن و اعتراف به اینکه اجرای سیاست همانندسازی به‌ندرت به صورت دیگ همجوشی درمی‌آید، که به ایجاد یک ملت کاملاً جدید بینجامد؛ آشکارا به مدافع سیاست همانندسازی تبدیل می‌شود و رفتار روشنفکران و نخبگان قومی آذربایجانی را به دلیل اتخاذ رویکرد قومی مورد تقبیح قرار می‌دهد. او در نهایت این مباحث نظری در باره «همانندسازی» را به اصل موضوع؛ یعنی، اجرای این رویکرد در ایران ارتباط می‌دهد و می‌افزاید: «سیاست دولتها در طی دوره رضاشاه تاکنون سراسر همانندسازی بوده‌است. تنها تغییری که در طی این دوره گهگاه به وقوع پیوسته است، شدت و ضعف در اعمال این سیاست بوده‌است. هرگاه دولتها در تحت شرایط اجتماعی، سیاسی و یا بین‌المللی سیاست منعطف‌تری اتخاذ کرده‌اند؛ مجالی برای فعالیتهای قومی فراهم آمده‌است و گاه به بحران نیز انجامیده‌است، که مهمترین نمونه‌های آن دوران اشغال ایران پس از شهریور ۱۳۲۰ و نیز دو سال نخست پس از انقلاب اسلامی است. «^{۱۷}

حرف ما نیز همین است که نسبت به سیاست همانندسازی دولتها در طی یک قرن گذشته دیدگاهی انتقادی داریم و از محو مشخصه‌های هویتی جمعیت ترک ایران در سایه چنین سیاستی نگران و دردمند هستیم. مرشدی‌زاد علی‌رغم اعتراف به اجرای سیاست همانندسازی از روزگار رضاشاه و اعتراف به استمرار آن در دوران پس از انقلاب اسلامی، باز هم از محکوم کردن روشنفکران قومی خودداری نمی‌کند و ایشان را متهم به بسترسازی برای دخالت دولتهای خارجی می‌کند:

«ایدئولوژی‌هایی که به مسئله قومی مشروعیت می‌بخشند؛ بستری را فراهم می‌آورند، که دولتهای خارجی بتوانند روشنفکران را تحت تأثیر قرار دهند. «^{۱۸}

چنین ادعایی چاره‌ای جز این برای ما باقی نمی‌گذارد که بگوییم در نظر آقای مرشدی‌زاد روشنفکر قومی؛ علی‌الخصوص روشنفکر قومی آذربایجانی فطرتاً بیگانه‌گرا، یا تحت تأثیر دولتهای خارجی است، مگر اینکه عکس آن ثابت شود و چون ثابت شدن عکس آن تمام دستگاه فکری ما را به چالش می‌کشد، پس در عمل امکانی برای وطن‌دوستی، حمایت از تمامیت ارضی کشور و منشأ داخلی داشتن اندیشه هویت‌گرایی قومی برای یک روشنفکر مدافع حقوق اقوام غیر فارس ایرانی وجود ندارد. در نظر آقای مرشدی‌زاد و هم‌فکران ایشان برای روشنفکران قومی مطلب از دو حال خارج نیست. آنها یا باید بپذیرند که شخصیت‌هایی ملی و ایران‌گرا - در واقع فارس‌گرا - باشند، یا اینکه با طرح مطالبات قومی به روشنفکرانی تجزیه‌طلب و متأثر از دولتهای خارجی بدل گردند.

مؤلف در باره روند ترکی شدن زبان مردم آذربایجان، به سبک و سیاق همه شووینیست‌های قرن اخیر، جریان آذری‌بازی و حادث بودن ترکی در ایران را می‌پذیرد و معتقد است:

« ایلخانان در واپسین سال‌های دوره میانه، ترکی شدن آذربایجان را تشویق کردند و اقطاعات و سیورغالهایی را به فرماندهان خود واگذار کردند. حضور خانها و درباریان در این منطقه ارزشمند و نهایتاً ورود امواج جدیدی از بیابان‌نشینان آسیای مرکزی، که به همراه تیمور به منطقه آمدند، نیز این جریان ترکی شدن را تسهیل کرد. »^{۱۹}

این بخش نمونه خوبی از ادب، شعور و فرهنگ پیروان ناسیونالیسم فارسی‌گرا و ترکی‌ستیز در ایران است. صاف در چشم هم‌وطن آذربایجانی خود می‌ایستد و از نیاکان او با تعبیر اهانت‌آمیز «بیابان‌نشینان آسیای مرکزی» یاد می‌کند. این ایلخانان تنها بر آذربایجان سیطره داشتند، که این ناحیه را برای گسترش ترکی برگزیدند؟! از طرف دیگر جمعیت ترک در همه جای فلات ایران و حتی در بخش‌های بسیاری از ایران امروزی سکونت داشتند و مسئله تنها به آذربایجان ختم نمی‌شد. آنچه مرشدی‌زاد در باره تشویق ترکی شدن آذربایجان از سوی ایلخانان می‌گوید؛ صحیح نیست. خود وی هم در نوشته‌اش هیچ نشانی از نحوه این تشویق ارائه نمی‌دهد. حتی باستان‌گرایان کهنه‌کار، که آن همه دفترهای پیشین را برای یافتن نشانه‌های ادعاهای بی‌اساس خود بر هم زدند؛ هیچ دلیل و نشانه معقولی برای ارائه نیافتند؛ آن وقت این نویسنده تازه به دوران رسیده، ادعایی از نوع تشویق ترکی شدن آذربایجان به وسیله ایلخانان را می‌دهد. در میان آن همه ایلخانان، شاهان، سرداران و وزیران ترک، ما تعداد انگشت‌شماری شاه و وزیر یا دبیر را می‌یابیم، که به زبان خود؛ یعنی، ترکی خدمتی کرده‌باشند. دو نفر از مشهورترین این جمع؛ یعنی، سلطان حسین بایقرا و وزیرش امیرعلیشیر نوایی که از علاقمندان و مشوقان زبان ترکی بودند؛ دو هزار کیلومتر دورتر از آذربایجان می‌زیستند و دست برقضا کارشان هم چندان پیش نرفت و افغانستان و خراسان یکدست ترکی نشدند. پس چگونه است که در این سو قواعد دیگرگونه می‌شود و شاهان غیرمتعصب ترک مروج و مشوق زبان ترکی در آذربایجان می‌شوند و کارشان در اندک زمانی هم به سامان می‌رسد و کل آذربایجان به ترکی می‌گراید! اگر تغییر زبان در آن موقع با این سهولت انجام شده است؛ چگونه است که در نزدیک به یک قرن گذشته دولت‌ها اعم از جمهوری و سلطنتی با این همه بگير و ببند و با این همه امکان دخالت در جزئی‌ترین امور زندگی مردم موفق به تغییر زبان در آذربایجان نشده‌اند؟!

می‌توان به عنوان یک قاعده کلی گفت: ترک در طی تاریخ خود از یک درد مزمن پیوسته در رنج بوده‌است و آن فقدان تعصب زبانی است. ما نشانه‌های کمی از تلاش شاهان و وزیران و سرداران ترک برای خدمت به زبان ترکی در دست داریم. حتی مسئله شاه اسماعیل و نقش او در گسترش ترکی در آذربایجان نیز ساخته و پرداخته اذهان مغرض ناسیونالیست‌های معاصر ایرانی است. آذربایجان قبل از صفویه هم ترک بود و شاه اسماعیل به عنوان جزئی از این کل از جامعه ترک آذربایجان برخاسته و به پیروی

از سنت معمول ترکان، شمشیر و تدبیر خود را برای عظمت ایرانی که آن را از آن خویش می‌دانست؛ در کار آورده و بر پایهٔ برخورداری از ذوق ادبی به زبان مادری خود؛ یعنی، ترکی هم شعر سروده‌است.

مرشدی‌زاد در ادامهٔ سخن و بیان عوامل پیدایش قوم‌گرایی در آذربایجان، به عوامل خارجی هم اشاره می‌کند. تلاش وی در این بخش به هم آمیختن راست و دروغ می‌باشد. به ویژه آنجا که در بارهٔ استفادهٔ دولت‌های خارجی از مسئلهٔ قومیت‌ها سخن می‌گوید؛ اظهار می‌دارد: «دولتهای خارجی نیز از این زمینه برای تأثیرگذاری و امتیاز گرفتن از کشورها استفاده می‌کنند و با بسیج نخبگان کشورها را تحت فشار قرار می‌دهند. نمونهٔ بارز این امر در قضیهٔ امتیاز نفت شمال در دههٔ ۱۳۲۰ قابل مشاهده است.»^{۲۰}

این بخش نیز به خوبی بر نیت نادرست نویسنده صحه می‌گذارد. مدافع واگذاری امتیاز نفت شمال حزب توده بود، که در لسان نویسندگان فارسی‌گوی وطنی به عنوان یک حزب دارای تمایلات ملی معرفی می‌گردد و خود مرشدی‌زاد اعضای آذربایجانی حزب توده، من جمله خلیل ملکی را یک روشنفکر ایران‌گرا معرفی می‌کند. واگذار کنندهٔ امتیاز نفت شمال به شوروی هم یک فوق ایران‌گرا به نام احمد قوام بود و روشنفکران هویت‌گرای آذربایجانی و فرقهٔ دمکرات نقشی در این کار نداشتند و صفر تا صد واگذاری این امتیاز در تیول ایران‌گرایان صحیح‌النسب آن دوره بود.

مسئلهٔ درخواست امتیاز نفت از طرف کشورهای آمریکا و بعد شوروی در سال ۱۳۲۳ مطرح می‌شود و این درخواست‌ها نیز حتی برای مدتی مکتوم می‌مانند و زمانی که علنی می‌شوند؛ موجب بروز عکس‌العمل‌هایی می‌گردند. از آنجایی که میدان سیاست در این زمان در ید قدرت سیاستمداران طرفدار انگلیس است؛ کمابیش همهٔ درخواست‌ها با میداننداری این سیاستمداران بی‌نتیجه می‌مانند و فعلاً تلاش همه بر این اصل استوار است، که برای انگلیس در عرصهٔ نفت رقیبی پیدا نشود. همه از ساعد گرفته، تا مصدق و قوام و دیگران خواسته و ناخواسته برای تحقق بی‌رقیب ماندن انگلیس می‌کوشند. این در حالی است که حرکت‌های سیاسی و مطبوعاتی در آذربایجان و تهران به صورتی گسترده از سال ۱۳۲۰ و بعد از رفتن رضاشاه شکل می‌گیرد و تشکیل فرقه در سال ۱۳۲۴ تنها نقطهٔ اوج و شکل و سامان گرفتن این حرکت‌ها می‌باشد. شاید جالب باشد که بدانید نشریهٔ «آذربایجان» که زبان گویای مردم آذربایجان و ترجمان آلام ایشان و افشا کنندهٔ جنایات سیاسی، اقتصادی و بخصوص فرهنگی دوران رضاخان در آذربایجان بود و بعدها به ارگان فرقهٔ دمکرات تبدیل شد؛ دو هفته بعد از اشغال ایران به وسیلهٔ متفقین شروع به کار کرد. حتی «جمعیت آذربایجان» که مجمع آزادی‌خواهان و مخالفان حکومت ارتجاعی رضاخان بود؛ نیز در اوایل مهر ماه ۱۳۲۰ شروع به کار کرده‌بود.

تلاش برای به تصویب رساندن طرح مخالفت با واگذاری امتیاز جدید نفت به کشورهای خارجی از طرف دکتر محمد مصدق اگرچه در نگاه اول یک اقدام ضد استعماری و ملی محسوب می‌شود؛ لیکن در نهایت این اقدام دکتر مصدق نیز بیشتر و یا تماماً

برای حفظ انحصار انگلیس در نفت ایران بوده است و چون دولت انگلیس نفت جنوب ایران را در اختیار داشت؛ از این نظر استقبال می کرد. نکته جالب در اینجا است که مصدق که طراح طرح عدم واگذاری امتیاز جدید بوده؛ در همان زمان از امضا و تأیید طرح غلامحسین رحیمیان نماینده قوچان خودداری می کند. طرح غلامحسین رحیمیان که بعد از طرح دکتر مصدق مبنی بر عدم واگذاری امتیاز جدید مطرح شد؛ مبتنی بر این امر بود که: چون امتیاز نفت جنوب در دوره استبداد به شرکت داری داده شده بود و در موقع دیکتاتوری تمدید شده بود؛ الغا گردد. این طرح که در واقع حکم ملی شدن صنعت نفت را داشت؛ از طرف دکتر مصدق به عنوان یک نماینده مهم و مؤثر مورد تأیید واقع نشد و به جایی نرسید.

در باره احمد قوام نیز تلاش ها مصروف این است، که از ایشان چهره یک سیاستمدار باتدبیر و ملی بتراشند که با سیاستمداری مدبرانه خود هم منابع و منافع کشور را حفظ کرده و هم مانع تجزیه کشور شده است. واقعیت این است که در این عرصه این قوام نبود که شوروی را مغبون کرد، بلکه این توفیق سیاست آمریکا و انگلیس در برابر شوروی بود. زمانی هم که قوام مأموریت خود را به انجام رساند و تاریخ مصرفش تمام شد؛ دیدیم که چه راحت او را از صحنه سیاست کنار گذاشتند. دکتر جلال الدین مدنی در این باره چنین اظهار نظر می کند: «... با صحنه گردانی قوام سیاست شوروی در این دوره از زمان، در مقابل آمریکا و انگلیس با شکست مواجه گردید و اقدام قوام اگر با حفظ استقلال و بدون تأثیرپذیری از جانب انگلیس و آمریکا می بود؛ می بایست به عنوان اقدامی تاریخی و برجسته ثبت گردد، اما همین اقدام تحت تأثیر و هدایت دول غربی از اهمیت آن کاسته است. مجلس ۱۵ اگر با همین قاطعیت در مقابل منافع انگلیس و آمریکا مقاومت می کرد؛ می توانست نمونه یک مجلس ملی باشد، اما این طور نبود. انتخابات مجلس و هم اقدامات بعدی مجلس نشان می دهد که صحنه رقابت انگلیس و آمریکا است.»^{۲۱}

هیچ دولت خارجی قادر نیست از هیچ دولت باکفایتی امتیاز یک طرفه ای بگیرد. بی عرضگی خود را نباید به گردن روشنفکران قومی انداخت. انگیزه و محرک روس ها در درخواست امتیاز نفت شمال شناختی بود که از دولت ایران و سلسله پهلوی و سوابق مراد به ایران در زمان تزارها داشتند. وقتی یک دولت خارجی بداند در قبال چنین درخواست هایی پاسخ های تند و سربالا می گیرد؛ بعید است که به خود اجازه چنین درخواستی بدهد. حزب به زعم آقای مرشدی زاد ملی و میهن پرست توده با آن شخصیت های ملی خود نظیر نورالدین کیانوری و خلیل ملکی و امثالهم از اعطای امتیاز نفت شمال به شوروی حمایت می کردند و این امر دخیلی به فرقه دمکرات آذربایجان و روشنفکران قوم گرا نداشت.

وی در ادامه می نویسد: «در خصوص آذربایجان ایدئولوژیهای پان ترکسیم و مارکسیسم - لنینیسم گروهی از روشنفکران را تحت تأثیر قرار داده، آنها را در مقابل ایده ناسیونالیسم ایرانی قرار داده اند.»^{۲۲}

آنچه آقای مرشدی زاد از آن به عنوان ناسیونالیسم ایرانی یاد می کند در واقع همان ناسیونالیسم فارسی و قوم گرایی فارسی است و خود را محور حق دانستن و دیگران را زیر دست به حساب آوردن. اگر واقعاً ایدئولوژی مارکسیسم - لنینیسم پیروان این عقیده

را در مقابل ناسیونالیسم ایرانی قرار داده بود، چگونه است که ایشان در کتاب خود این همه از ملی و ایران گرا بودن حزب توده داد سخن داده است؟ تکلیف پان ترکسیم هم که از قبل مشخص است. هرکس که کوچک ترین حرفی در باره حقوق زبانی، فرهنگی و حتی اقتصادی آذربایجان زد؛ باید بلافاصله این واژه را چون سنگی بر سر و کول مدعی آن کوبید و او را به سکوت واداشت. در دیدگاه حضرات شووینیست هر پانی به جز پان فارسیسم، شوم، خائنه و در خور نفی و طرد به شمار می آید.

وی در بیان ضلع سوم شکل گیری جریان های روشنفکری قومی به عوامل شخصی از قبیل: قدرت جویی و رقابت روشنفکران برای کسب قدرت نیز می پردازد و سیدجعفر پیشه‌وری را به عنوان نمونه‌ای از این عامل می آورد:

« نمونه‌ای از این رقابت را می توان در ردّ اعتبارنامهٔ پیشه‌وری پس از انتخاب شدن وی به نمایندگی مجلس مشاهده کرد. آنچه باعث شد اعتبارنامهٔ وی رد شود، گرایشهای مارکسیستی و وابستگی وی به اتحادشوری بود و ردّ اعتبارنامه به وی انگیزه‌ای مضاعف برای ایجاد حرکت در آذربایجان بخشید. »^{۲۳}

روشن است که در مجالس آن روز ایران وابستگی به مارکسیسم - که لاقبل به لحاظ نظری ادعای دفاع از حقوق فرودستان، کارگران و کشاورزان و زحمتکشان را داشت. - گناهی نابخشودنی محسوب می شد، لکن وابستگی به لیبرالیسم غربی و فراماسون بودن و به انگلستان وابسته بودن گناه به حساب نمی آمد. نویسندهٔ امروزی نیز که در پی به کرسی نشاندن مدعایی ناحق و بی پایه است؛ چاره‌ای جز این نمی بیند، که از سر نداشتن دستاویز، تعلق خاطر به مارکسیسم - لنینیسم را به عنوان بزرگ ترین سند خیانت پیشه‌وری و دیگر نیروهای چپ‌گرای ایران علم کرده و در مقابل نیروهای سیاسی و نمایندگان وابسته به غرب سکوت اختیار کند. کاش این تازه به دوران رسیده بخشی از نوشته‌ها و نامه‌های شخصیت های سرشناس آن روز ایران به پیشه‌وری را می خواند، تا مجبور به نوشتن سخنان بی پایه و خلاف واقع نشود. به عنوان فقط یک نمونه باید به نامهٔ عبدالرحمن فرامرزی به پیشه‌وری اشاره کنم، که در آن فرامرزی با صراحت تمام رد کنندگان اعتبارنامهٔ پیشه‌وری را پیروان انگلیس خوانده بود.

نویسنده نقل قولی از پل براس مطرح کرده و از آن در جهت پیش بردن بحث خود بهره برداری می کند، تا در نهایت این مسئله را در ذهن ها راسخ سازد، که مردم اهمیتی به مسئلهٔ زبان نمی دهند و این روشنفکران قومی هستند، که تخم چنین اندیشه‌ای را در ذهن ایشان می کارند:

« وی وابستگی های دیرینی و هویتها از جمله هویت دینی را در معرض تغییر می داند و این تغییر از نظر وی مختص جوامع مدرن نیست و در زمانهای گذشته نیز به وقوع پیوسته است. وی بیان می دارد که مردم بالذات کمتر در بارهٔ زبان خود می اندیشند و محلّ تولّد یا خویشاوندی یا زبان مادری یا دین فطری هیچ کدام قومیت را تعریف نمی کنند، بلکه باور به تبار مشترک است، که هر کدام از این وابستگی ها را قابل استفاده می سازد. »^{۲۴}

نویسنده برای قوام بخشیدن به نظر خود و فراهم آوردن زمینه برای اثبات نظرش، نکته‌ای از کتاب «زبان، دین، سیاست» رابینسون می‌آورد و می‌نویسد: «در مدل ارائه شده در کتاب زبان، دین و سیاست، عوامل مورد تأکید، نقش گروه‌های خاص نخبگان، تعادل میان نرخهای بسیج اجتماعی و همانندسازی میان گروه‌های قومی، ایجاد سازمان‌های سیاسی به منظور ارتقا بخشیدن به هویتها و منافع گروهی و نفوذ سیاستهای حکومتی هستند. با وجود این، فرض بر این است که فرهنگها یا اعمال دینی از قبل موجود در میان گروه‌های قومی به شکلی نامحدود قابل تغییر یافتن توسط نخبگان هستند.»^{۲۵}

وی با این اظهار نظر تلویحاً بیان می‌دارد که پدید آمدن مسائل قومی در آذربایجان در دوران معاصر بیشتر محصول منویات روشنفکران است، تا یک احساس نیاز واقعی و جوشش یک حرکت از بطن جامعه. اگر گفته رابینسون را به عنوان یک قاعده بپذیریم؛ لابد باید معتقد باشیم که در ایران نیز فارسی‌ستایی افراطی، معبد ساختن از زبان فارسی برای اقوام غیر فارس، آریایی‌بازی، باستان‌گرایی و دیگر نمودهای جریان ملی‌گرایی افراطی فارسی در ایران دوران معاصر، نه نتیجه اعتقاد مردم، بلکه نتیجه القات روشنفکران ناسیونالیست و فارسی‌گرای ایران می‌باشد. لیکن از نظر مرشدی‌زاد و گروه‌های هم‌فکر ایشان، این امر برای ناسیونالیسم فارسی‌گرای ایرانی مباح و برای نخبگان اقوام غیر فارس ایرانی حرام مؤکد است.

مرشدی‌زاد در ادامه به تقسیم‌بندی روشنفکران ایرانی در سه دوره زمانی دوران سلطنت رضاشاه، محمدرضاشاه و جمهوری اسلامی پرداخته و این قبیل روشنفکران را در این سه دوره با سه گونه «مارکسیست»، «تجددگرا» و «ایران‌گرا» طبقه‌بندی می‌کند. آنگاه به بررسی شاخص‌ترین شخصیت‌های این سه جریان می‌پردازد. در این بخش از آنجا که مبنای کار مرشدی‌زاد بر بنیانی باطل استوار است؛ در نهایت کارش به ناکجاآباد تعریف و تمجید و ملی معرفی کردن شخصیت‌های خائن و مسئله‌داری چون: تقی‌زاده، کسروی و محمود افشار ختم می‌شود. از جمله وی می‌کوشد با غسل دادن تقی‌زاده، او را شخصیتی میانه‌رو و واقع‌گرا، که به هیچ وجه موافق هدم خرده هویت‌ها نیست؛ معرفی کند:

«تقی‌زاده از منظر ملی و با نگاه به منافع و مصالح کشور خود در باره آذربایجان و زبان فارسی سخن می‌گوید و بیشترین تأکید وی حفظ وحدت ملی ایران است. در واقع دیدگاهی که وی در این نامه ارائه می‌دهد؛ دیدگاه متعادلی است، که فارغ از ترک‌ستیزی مرسوم در دوره رضاشاه و پان‌ترکیسمی که برخی از آذریها گرفتار آن هستند، مصلحت ملی کشور را مدّ نظر قرار می‌دهد و تأمین این مصلحت را مساوی با هدم خرده هویتها نمی‌داند.»^{۲۶}

نمی‌توانیم منکر کوتاه آمدن سیدحسن تقی‌زاده شویم، چرا که رفتار او در آستانه شصت سالگی و همین‌طور سال‌های بعد زندگی نشانگر کوتاه آمدنش از مواضع قبلی است. تقی‌زاده تا این موقع هر کثافت‌کاری که در زمینه‌های سیاسی و فرهنگی از دستش برمی‌آمد؛ کرده‌بود و حالا با مشاهده گذشتن عمر و احیاناً باطل بودن منویات، یا بی‌فایده بودن روش‌های معموله برای انهدام زبان ترکی و نیز روحیه شدیداً محافظه‌کارانه وی، طبیعی بود که از گذشته خود و ضرورت از فرق سر تا نوک پا غربی شدن، یا

زبان ترکی را قلع و قمع کردن دست بردارد. تقی‌زاده اگر هم در موضعی از غیر ضروری بودن تزییقات علیه ترکی و آذربایجان سخن می‌گوید؛ دقیقاً به این دلیل است که به بی‌فایده بودن این سیاست، لااقل در کوتاه مدت واقف گشته‌است. از طرف دیگر او به عنوان یک اهل سیاست و زبان می‌تواند تشخیص دهد که همفکرانش سیاست فرهنگی کشور را در مسیری قرار داده‌اند، که خود به خود و در دراز مدت موجب هدم زبان ترکی خواهد شد. فقط باید از شتاب پرهیز کرد و هدم زبان ترکی را با حوصله پیش برد. او حالا به این نتیجه رسیده‌بود که باید نقش یک پدربزرگ خردمند و دلسوز را بازی کند و گرنه در نیاتش تغییر عمده‌ای حاصل نشد و تا پایان عمرش قدمی برای خدمت به زبان مادری خود برنداشت. خود مرشدی‌زاد نیز این نکته را مورد توجه قرار می‌دهد و در نفی نظر فریدون آدمیت که تقی‌زاده را «ترک‌دوست و عرب‌پرست» معرفی کرده‌بود؛ می‌نویسد: «نمی‌توان در تعلقات ملی وی تردید روا داشت. به هر حال وی از پایه‌گذاران هویت ملی بر مبنای فرهنگ (زبان) [زبان فارسی] است. وی اخذ مدرنیته و مدرنیسم به استثنای زبان فارسی را تبلیغ می‌کرد.»^{۲۷}

کسی که هویت ملی را بر مبنای زبان فارسی بنا می‌نهد و یا خواهان اخذ مظاهر جامعه غربی و نابودی مشخصه‌های هویتی جمعیت ایران منهای زبان فارسی است؛ آیا می‌تواند مخالفت هدم زبان ترکی و یا دیگر زبان‌ها و فرهنگ‌های غیر فارسی باشد؟ خود مرشدی‌زاد نقل قولی از تقی‌زاده در کتابش درج کرده، که مضمون آن اعتقاد تقی‌زاده به انحطاط و زبونی ایران در اثر استیلای ترکان دارد:

«سر انحطاط ملت ما در مبانی اخلاقی است و نقصی که از این حیث وجود دارد، با تاریخ مملکت مربوط است. استیلای پی در پی اقوام خارجی و ظلم مفرط داخلی و جنگهای مستمر، روح مردم این مملکت را علیل و ذلیل نموده؛ قدرت اخلاقی را در هم شکسته ... استیلای عرب و مغول و سلسله‌های مختلف ترک‌زبان بر ایران و زبونی و محکومیت ایرانیان به تدریج حس استقلال فردی و جمعی و مردانگی را ضعیف ساخت و این ناجوانمردی در ادبا و شعرا هم مشهود می‌شود.»^{۲۸}

با این وصف و در حالی که تقی‌زاده ترکان را از جمله عوامل انحطاط اخلاقی و راز عقب ماندگی ایران می‌داند؛ چگونه می‌توانسته مخالف نابودی زبان ترکی در ایران باشد؟ تقی‌زاده همکار و همراه جریان آذری‌بازی در ایران بود. با مجله کاوه شاهنامه‌بازی را رواج داد و به یکی از اصلی‌ترین تولیدکنندگان متون مورد نیاز ناسیونالیسم فارسی‌گرای ایرانی بدل شد و دفاع کمرمق گاه و بیگاه اواخر عمر وی از زبان ترکی نمی‌توانست نشانی از متعادل بودن آرای او، یا مخالفتش با نابودی آنچه مرشدی‌زاد «خرده فرهنگ» می‌نامد، باشد.

کار مرشدی‌زاد با ستایش از تقی‌زاده خاتمه نمی‌یابد و وی این کار را با تعریف و تمجید از کسروی و غسل تعمید دادن وی ادامه می‌دهد:

«در نوشته‌های کسروی دو مطلب برجستگی خاصی دارد. یکی برخوردی اثبات‌گرایانه با مسائل و دیگری حفظ وحدت ملی.»^{۲۹}

آنگاه سخن را به رساله «زبان آذری یا زبان باستان آذربایگان» می‌کشاند و ضمن نقل بخش‌هایی از آن، نگاهی تأییدآمیز به این رساله سرشار از تحریف و آشفتگی دارد. وی نهایت در باره این رساله می‌نویسد: «صحت و سقم تحلیل کسروی خارج از موضوع ماست و آنچه برای این بحث حائز اهمیت است؛ دیدگاه و نگرش کسروی است، که بیشتر نگرشی ملی‌گرایانه است.»^{۳۰}

وی با بیان یک جمله کوتاه «صحت و سقم تحلیل کسروی خارج از موضوع ماست» خود را از زیر بار توجیه دروغ‌ها و تحریفات کسروی می‌رهاند و آنگاه با زبان بی‌زبانی می‌گوید: راست و دروغ سخن کسروی و رساله آذری او مهم نیست؛ مهم دیدگاه کسروی و نگرش ملی‌گرایانه اوست؟! یعنی، مهم این است که کسروی با به هم بافتن رطب و یابس در تأیید ما و نفی خود و مردم خود کوشیده‌است. مرشدی‌زاد در ضمن ذکر عقاید کسروی می‌نویسد: «مردم یک کشوری تا یکدل و یک زبان نباشند؛ نمی‌توان آینده درخشانی برای آنان امیدوار بود.»^{۳۱}

لابد به همین دلیل بود که مردم سوئیس، فرانسه، کانادا، فرانسه و در همین اواخر چین و هند که مردم‌شان هم‌زبان نبودند؛ سیاه بخت شدند! مرشدی‌زاد در باره اصلی‌ترین مانع یکپارچگی ایرانیان از دیدگاه کسروی می‌نویسد: «کسروی محور و حد یکپارچگی ملی را عنصر اعتقادی و روحی می‌شناسد و هیچ عامل اقتصادی را مانند دین مؤثر نمی‌داند. او می‌گوید ایرانیان مردمی یکپارچه نیستند به این علت که «پراکنده دینی» بین آنها رواج دارد. چاره‌ای که او می‌اندیشد این است که ایرانیان دین واحدی داشته- باشند، یا حداقل بخش بزرگی از مردم یک دین را بپذیرند.»^{۳۲}

پرواضح است که منظور کسروی از یک دین هم همان «پاکدینی» اوست، که شاید قصد دارد آن را به جای دین اسلام، یا مذهب تشیع قرار دهد. مرشدی‌زاد اضافه می‌کند: «کسروی تعدد زبانهای رایج در ایران را نیز مانعی بر سر راه «یکپارچگی» می‌داندست. بدین ترتیب مجله پیمان شعار خود را «یک درفش، یک دین، یک زبان» قرار داد. وی همه انسانها را از یک گوهر می‌دانست و تفاوتی بین نژادهای انسانی نمی‌دید. میهن‌پرستی افراطی را زاییده تمدن غرب می‌دانست و مخالف «فزون‌جویی و کینه و دشمنی با همسایگان» بود. بنابراین ملی‌گرایی کسروی نه افراطی است، نه نژادپرستانه و نه جنگ طلبانه.»^{۳۳}

حق با نویسنده است. ملی‌گرایی کسروی نه افراطی بود، نه نژادپرستانه و نه جنگ‌طلبانه؛ بلکه ابلهانه، ظالمانه و خودفروشانه بود. در اینجا مرشدی‌زاد لام تا کام حرفی نمی‌زند و نمی‌پرسد به چه حق و بر چه مبنایی باید زبان این همه نفوس ایران را به باد فنا بسپاریم؟ نمی‌پرسد چگونه کسروی همه انسانها را از یک گوهر می‌دانست، لکن برای هیچ کدام جز فارس حقی قائل نبود؟ نمی‌پرسد چگونه تفاوتی بین انسانها قائل نبود، ولی می‌گفت باید همه غیر فارس را از هویت تهی کرد و همه را به یک شکل درآورد؟ نمی‌پرسد کسروی چگونه مخالف فزون‌جویی بود، ولی به خود حق می‌داد پا از گلیم خویش درازتر کرده و برای دیگران تعیین تکلیف کرده و تصمیم بگیرد و به عقبه فکری حکومت جهت انهدام مظاهر هویتی ایشان بدل شود؟ این از نتایج یک ملی‌گرایی کور و زیاده‌خواهی بی‌منطق است که انسان را به تعریف و تمجید کج‌اندیشانی چون کسروی می‌کشاند. این آخر و

عاقبت شووینیسم و فارسی‌گرایی افراطی است، که در نهایت خود سر از آخور لامذهبان و هرهری مذهب‌ان درمی‌آورد. در اینجا به‌جا خواهد بود سؤالی را که دکتر هیئت از مرشدی‌زاد و امثالهم پرسیده است؛ مطرح کنیم:

« سؤال من از مؤلف محترم و نویسندگان و متفکرانی که ایشان استناد می‌کنند این است که در کشوری که مردم آن مانند سوئیس، بلژیک و کانادا و ایران به چند زبان صحبت می‌کنند آن‌هم نه به شکل پراکنده، بلکه به شکل گروه متراکم چند میلیونی (مانند آذربایجان، کردستان، خوزستان، ترکمنستان ایران و ...) به طوری که اگر مدرسه نروند؛ قادر به فهم زبان فارسی نیستند، آیا عاقلانه و مقدور است که بنیاد وحدت ملی را نه بر مشترکات ملی؛ یعنی، سرزمین مشترک (وطن)، دین مشترک (اسلام)، تاریخ مشترک و احساس همبستگی مشترک برای با هم زیستن و آرمان مشترک؛ بلکه بر موارد افتراق مانند زبان فارسی قرار داد. در کجای دنیای متمدن و آزاد به جای مشترکات موارد افتراق را مبنای وحدت ملی قرار می‌دهند؟! »^{۳۴}

نویسنده در ادامه ضمن تحلیل ناسیونالیسم رایج در جامعه رضاشاهی؛ ناسیونالیسم مورد نظر کسروی را متفاوت با گونه‌های ناسیونالیسم رایج در دوره رضاشاه معرفی می‌کند و می‌نویسد: « اندیشه میهن‌پرستانه کسروی با همه این گونه‌های ناسیونالیسم فرق داشت. او خواهان «وحدت ملی ایرانیان» بود و می‌خواست عوامل برهم زنده این وحدت - مانند تنوع زبانهای رایج در ایران، کثرت مذاهب و فرقه‌های مذهبی - از میان برداشته شود. »^{۳۵}

جالب است که نویسنده باز هم به خود اجازه نمی‌دهد این اعتقاد کسروی را نقد کند و سخنی علیه این اندیشه ناپخته و مشکل‌ساز بر زبان بیاورد. حتی از خود نمی‌پرسد وقتی کسروی چنین بینشی دارد؛ نکند رساله زبان آذری را نیز برای فراهم آوردن عقبه لازم در جهت پیشبرد اندیشه ملی‌گرایی خاص خود اختراع کرده‌باشد.

توجیهات مرشدی‌زاد برای اقوال بی‌حساب کسروی پایان ندارد. او در بخشی دیگر به توجیه گوشه‌ای دیگر از نظریات کسروی می‌پردازد و می‌کوشد نظر کسروی در باره ضرورت محو تشّت قومی، زبانی یا مذهبی در ایران را امری معقول و مبتنی بر واقعیات جلوه دهد:

« در سفرهایی که به گوشه کنار کشور کرد؛ با این حقیقت روبرو گردید، که در جامعه افرادی زندگی می‌کنند که وابستگی‌شان به گروه قومی، زبانی، مذهبی، منطقه‌ای یا عشیره‌ای خود بسیار نیرومندتر از پیوندشان با ملیت ایرانی است. به نوشته او: نژادهای کوچکی که در ایران می‌زیند هر یکی برای خود تاریخ دیگری دارند و تاریخ هر یکی که به جوانان خود یاد می‌دهند پر از دشمنی با ایران می‌باشد. کیشهای گوناگون هر یکی از آنها نیز برای خود تاریخ دیگر می‌دارند و برخی از آنها کشتگانی، یا به گفته خودشان «شهیدانی» برای خود یاد می‌کنند، که با دست ایرانیان کشته گردیده‌اند. »^{۳۶}

این ملیّت ایرانی کدام است؟ آن شهیدان به دست کدام ایرانیان کشته شده‌اند؟ ملیّت ایرانی را مجموعه ملیّت ایران تشکیل می‌دهند، یا تنها گروهی از ایشان، که دست بر قضا در برابر کلّ ملیّت ایران حکم اقلّیت را پیدا می‌کنند؟ کسروی خواسته یا ناخواسته همان گونه که از دیگر آثار او برمی‌آید مبلّغ و مدافع حکومت بود. حکومتی که با بی‌عدالتی‌ها و بی‌کفایتی‌های پیوسته‌اش خون همه را به جوش می‌آورد و به عصیان می‌کشاند، آنگاه به مدد قشون و سلاحی که به قیمت بریدن نان مردم فراهم گشته بود؛ مدام شهید بود که روی دست مردم غیر فارس می‌گذاشت.

مرشدی‌زاد گریزی هم به مقاله «احمد رسمی یارار» در روزنامه «طنین» و پاسخ کسروی به وی می‌زند. مقدمتاً باید بگوییم نوشته‌های کسروی در اثبات فارسی و نفی ترکی به رساله «آذری یا زبان باستان آذربایگان» محدود نمی‌ماند و او در بسیاری از نوشته‌های خود در ستایش از فارسی و ضرورت از بین رفتن زبان ترکی و حتی دیگر زبان‌های مردم ایران سخن رانده است. این نظرات بیشتر در مقالات او ظهور و بروز یافته‌اند. از جمله این موارد می‌توان به مقاله «ما و همسایگان» اشاره کرد. وی در این نوشته در پاسخ به احمد رسمی یارار، که او را متّهم به تلاش برای پاک گردانیدن ایران از ترکان کرده بود؛ صراحتاً به ضرورت از میان رفتن زبان‌های غیر فارسی در ایران اشاره می‌کند: «من هیچ‌گاه نخواسته‌ام ترک‌ها از ایران بیرون روند، هیچ‌گاه نگفتم در ایران ترک نیست، آنچه من گفتم و خواسته‌ام، این بوده که زبانهای گوناگونی که در ایران سخن رانده می‌شود، از ترکی و عربی و ارمنی و آسوری و نیمزبانهای استانها (از گیلکی و مازندرانی و سمنانی و سرخه‌یی و سده‌یی و کردی و لوری و شوشتری و مانند اینها) از میان رود و همگی ایرانیان دارای یک زبان (که زبان فارسی است) باشند. این بوده خواسته من و در این راه بوده، که کوشیده‌ام. این نیز نه از آن بوده که ترکی یا عربی یا ارمنی یا آسوری را بد می‌دانم و دشمن می‌دارم، چنین چیزی نبوده است و نایستی بود. ترکی زبان مادری من است، عربی را هم یاد گرفته‌ام و بهتر از برخی عربها توانم نوشت، ارمنی را درس خوانده‌ام و بهره‌ها از آن برداشته‌ام، از آسوری ناآگاه نمی‌باشم. این زبانها همه نیک است، چیزی که هست؛ بودن آنها در ایران مایه پراکندگی این توده است. مردمی که در یک کشور می‌زیند و سود و زیانشان به هم پیوسته است؛ جدایی در میانه هر چه کمتر بهتر.»^{۳۷}

کسروی در صدر سخن می‌نویسد: هیچ‌گاه نگفتم در ایران ترک نیست؛ در حالی که گفته است؛ یعنی، در ادامه همین مقاله و پاسخ احمد رسمی یارار می‌نویسد: «یارار افندی آذربایجانیان را ترک بی‌گفتگو می‌شناسد و این گفته‌هایش از آن روست، ولی افندیم آذربایجانیان ترک نیستند، این سخن بسیار پرت است.»^{۳۸}

خود کسروی در جایی می‌گوید: «نژاد یک توده را از زبانشان باید شناخت.»^{۳۹} اگر کسروی این قاعده اعلام شده خود را قبول دارد، بایستی نه فقط زبان آذربایجان را ترکی بداند، بلکه باید نژاد و تبار ایشان را نیز منسوب به ترکان بداند.

دامنهٔ تناقض گویی کسروی در مسئلهٔ زبان به این موارد ختم نمی‌شود و او در فرازی دیگر از مقالهٔ خود اعتراف می‌کند که زبان فارسی کتابی (فارسی رسمی، یا تهرانی، یا دری) تنها زبان یک سوم از مردم ایران است:

فارسی کتابی زبان رسمی مملکت ماست، لیکن بیش از یک ثلث از مردم ایران آن را نمی‌دانند. آیا در میان آن دو ثلث دیگر صاحب ذوق شاعری یافت نمی‌شود؟ آیا مضامین عالیه که از ذهن صاف و بی‌آلایش آنها تراوش می‌کند، ارزشی ندارد؟ آیا اشعار و آثار نفیسه، که در لهجه‌های ولایتی از کردی و مازندرانی و گیلکی و لری و غیر آنها در هر دوره با نهایت فراوانی موجود بوده‌است، در خور توجه نیست؟^{۴۰}

با خواندن این بخش از نوشته‌های کسروی هر خواننده‌ای حق دارد بپرسد چرا وی خواستار کاری خلاف قاعده و عقل می‌شود و می‌خواهد زبان اقلیت را زبان همگانی مردم ایران گرداند؟ اگر فارسی گویان یک سوم مردم ایران هستند، چرا باید دو سوم دیگر مردم ایران را که به عقیدهٔ خود وی خالصانه‌ترین و صمیمی‌ترین شعر نزد ایشان است؛ مجبور ساخت که زبان آن یک سوم را که اشعارشان باز به عقیدهٔ خود کسروی آلوده به آلایش و تملق و وسیلهٔ ارتزاق بوده‌است؛ زبان خود قرار داده و از زبان مادری دوری گزینند؟ البته در بخش اخیر نوشته‌های کسروی نکتهٔ ظریف توأم با خباثتی نیز وجود دارد. کسروی برای مثال آوردن از زبان‌های غیر فارسی، یا به تعبیر خود محلی؛ از کردی یاد می‌کند؛ از مازندرانی یاد می‌کند؛ از گیلکی یاد می‌کند؛ از لری هم یاد می‌کند، ولی پرجمعیت‌ترین قوم و نزدیک‌ترین قوم از این گروه ولایتی‌ها به خودش؛ یعنی، ترک‌ها هرگز به ذهنش خطور نمی‌کند و این کار وی ریشه در همان شیوهٔ نفی و انکاری دارد، که سایهٔ سنگین خود را بر روی همهٔ آثار از این دست او انداخته‌است.

کسروی می‌گوید در جریان اتفاقات شهریور ۱۳۲۰ در سفر شیراز و بوشهر بود و هنگامی که به تهران برگشت و با برخی از یاران خود دیدار کرد، اعلام نمود: الان وقت کوشش است، ما نیز باید بکوشیم. باید یک حزبی باشد. بدین گونه با شعار وحدت ملی مرامنامه‌ای برای تأسیس حزب «باهماد آزادگان» تنظیم کرد و در آن برای تحقق این شعار به دو «نبردیدن» تأکید کرد. مبارزهٔ نخست او با چهارده کیش رایج در ایران و هفت هشت زبان عمده در ایران بود، لکن به تعبیر دکتر حسین محمدزاده‌صدیق «در چهار سال آخر عمر خود، از میان چهارده کیش، اسلام و از میان هفت زبان، ترکی را برای نبردیدن برگزید.»^{۴۱} اکنون فردی با این سابقه و با برخی آلودگی‌های اخلاقی و انواع انحرافات و کج‌اندیشی‌ها و آن همه گستاخی به تشیع، از طرف عضو هیئت علمی دانشگاه شاهد، با تحصیلاتی دارای گرایش اسلامی، ظاهری متمایل به متشرعان و فارغ‌التحصیل دانشگاه امام صادق (ع) به عنوان یک شخصیت ملی و ایران‌گرا معرفی می‌گردد.

مرشدی‌زاد در ادامهٔ کتاب خود نظری بر روشنفکران مارکسیست آذربایجانی می‌اندازد. او در این بخش تاریخچه‌ای از پیدایش و ظهور اندیشه‌های چپ و مارکسیسم در ایران بیان کرده و به گونه‌ای گذرا مشهورترین شخصیت‌های چپ‌گرای ایران و آذربایجان

را معرفی می‌کند. او جریانات چپ دوره رضاشاه را به دو گروه: حلقه‌ای با محوریت دکترتقی ارانی و اعضای حزب کمونیست ایران تقسیم می‌کند. وی ضمن ارائه توضیحاتی از حزب کمونیست ایران، در نهایت سخن را به سیدجعفر پیشه‌وری می‌کشد و شرح حال او را بیان می‌دارد. عمده تلاش مرشدی‌زاد در باب پیشه‌وری تلقین این نکته است، که وی تا پیش از رد شدن اعتبارنامه‌اش در مجلس دوره پانزده چهره‌ای ملی و ایران‌گرا بوده، که یکباره با رد اعتبارنامه دچار قلب ماهیتی آنی شده و به روشنفکری قوم‌گرا بدل گشته‌است! ذکر این نکته ضروری است، که نویسنده گاهی نیز اختیار امر از دستش خارج می‌شود و نکاتی را درج می‌کند که در نقطه مقابل خواست او قرار دارند. از جمله این موارد توجه پیشه‌وری به مسئله فدرالیسم در ایران است، که بر اساس ضرورت‌ها پیشه‌وری آن را امری لازم برای ایران می‌شمارد و یا از اعمال و سیاست‌های دولت مرکزی در رابطه با ولایات می‌نالد و یا نوع اندیشه حاکم بر برخی از روشنفکران را به باد انتقاد می‌گیرد. از جمله: «نمی‌توان انکار کرد که حکومت مرکزی تاکنون توجه تامی به ولایات نداشته و آنها را از خود راضی نکرده و این که آنها به فکر تجزیه نیافتاده‌اند، همان احساسات ایرانیّت بوده‌است و الا با این اصول اداره، ممکن نبود از مردم جلوگیری شود. ما کار نداریم که در ابتدا چگونه بوده، شاید آذربایجانی‌ها از جنس مغولها هستند، یا خراسانی‌ها از نسل عرب، یا گیلانی‌ها از ملت دیگر، یا کردها از نسل مدی بوده‌اند. اینها را امروز مدرک قرار دادن دیوانگی است. احساسات و عادات امروز تمام سکنه ایران، ایرانیّت همه را ثابت می‌کند، ولی در عین حال حکومت مرکز نمی‌تواند آنها را قانع سازد.»^{۴۲}

پیشه‌وری در جایی نیز از تعقیب سیاست پان‌ترکیسم در عثمانی و پان‌اسلاویزم در روسیه انتقاد می‌کند و در ضمن آن از برخی نویسندگان ایرانی که نخستین جرّقه‌های پان‌فاریسیسم را زده‌اند، انتقاد می‌کند. این اظهار نظرها در زمانی است، که هنوز احمدشاه و سلسله قاجار سر کار است و هنوز از طوفان شووینیسیم فارسی که بعدها و در عهد رضاشاه به راه افتاد؛ خبری نیست. پیشه‌وری می‌نویسد: «ما در ایران این گونه اسارت‌های ملی را قائل نیستیم، ولی بعضی از نویسندگان بی‌فکر آذربایجان را ترک یا فلان ایل را ترک ندانسته، در باره آنها سیاست علیحده تعقیب می‌کنند و این مسئله خطرناک‌تر از سیاست دولت می‌باشد. اگر بنا باشد نویسندگان این فکرها را تلقین و حکومت نیز سیاست سابق را تعقیب کند. قطعاً از میان اهالی ولایات، ملت‌های جدیدی به زور احداث می‌کنند و دست خارجی نیز آنها را تأیید کرده، یک دفعه ملتفت می‌شویم که هرج و مرج مملکت را احاطه کرده‌است و فلان قسمت ایران را انگلیس‌ها مثل بین‌النهرین به اسم استقلال فلان طایفه در تحت سلطه خود درآورده‌است.»^{۴۳} این اظهار نظر پیشه‌وری و انتقاد او از جماعت پان‌فاریسیست سی سال قبل از تشکیل فرقه دمکرات بر قلم او جاری شده‌است و معلوم می‌کند پیشه‌وری بر وجود اندیشه و سیاست مبتنی بر ملی‌گرایی فارسی در ایران واقف بوده و در موقع خود نسبت به آن عکس‌العمل نشان داده‌است.

مرشدی‌زاد در ادامه به بیان آرای دکترتقی ارانی می‌پردازد و اظهارات و نوشته‌هایی از وی را که مبتنی بر گرایش‌های شدید ناسیونالیسم فارسی است؛ بیان می‌دارد. وی هیچ‌گونه انتقادی بر نظرات تندروانه و بی‌منطق دکتر ارانی دایر بر حذف زبان ترکی آذربایجانی از جامعه زادهای دکتر ارانی؛ یعنی، آذربایجان وارد نمی‌کند و همچنان روی جنبه به اصطلاح خودش ملی ارانی تأکید می‌ورزد. مرشدی‌زاد حتی در جایی هم نقش کاسه داغ‌تر از آش را بازی می‌کند و از عدول دکتر ارانی از دیدگاه‌های اولیه نتیجه‌ای مغایر با اصل مطلب می‌گیرد و می‌نویسد:

«ارانی بعدها این دیدگاه اولیه خود را به حساب «تقاضای سن و محدود بودن معلومات» گذاشت و در این خصوص نوشت: بر حسب تقاضای سن و محدود بودن معلومات بر محیط، چنان که از مقالات مجله ایرانشهر و مجله فرنگستان برمی‌آید، تابع این نهضت بودم و با دوستان خود به فارسی ویژه مکاتبه می‌کردم.»^{۴۴}

مرشدی‌زاد علی‌رغم اظهار نظر دکترارانی، از این گفته وی هیچ نشانه‌ای دایر بر علاقه وی به زبان مادری خود؛ استنباط نمی‌کند و می‌نویسد: «این اظهارات را نمی‌توان به عنوان گرایش ارانی به سمت قومیت آذری و روی برتافتن از مواضع ملی خود دانست. ارانی در این جا تنها به نکوهش مواضع خود به دلیل همسویی با سیاست‌های رضاشاه می‌پردازد و الا وی تا آخرین لحظات شخصیتی ملی باقی ماند و مدافعات وی در دادگاه این دیدگاه را اثبات می‌کند.»^{۴۵}

از قراین برمی‌آید کسی بدون اجازه جناب مرشدی‌زاد حق دوست داشتن زبان مادری خود را ندارد. اگر هم کسی اشتباهی کرد و محبت خود به زبان مادری را ابراز کرد و یا از جفاهایی که در حق زبان مادری و مردمش کرده بود پشیمان شد؛ مرتکب خطبی بزرگ شده و یا اظهار نظرش تحت سكرات واقع شده و اهمیت اعتنا ندارد. نکته دیگر مربوط به ملی ماندن ارانی تا آخرین لحظات است. این دو چه ربطی به هم دارند؟ چه کسی گفته دوست داشتن زبان مادری و تلاش برای اعتلای آن و دفاع از آن با وطن‌دوستی و علاقه به بقا و سربلندی ایران قابل جمع نیست؟

ملی خواندن حزب توده هم از شاهکارهای آقای مرشدی‌زاد است. وی در باره این حزب می‌نویسد: «حزب توده ایران که از تقی ارانی (رهبر فکری خود) الهام می‌گرفت و بنیان خود را بر اساس نظرات و افکار وی نهاده بود، اساساً حزبی ملی بود و آذریهایی چون خلیل ملکی، که در شورای مرکزی حزب توده عضویت داشتند؛ دارای گرایشهای شدید میهن‌پرستانه و ناسیونالیستی بودند.»^{۴۶}

از یک نظر طرح چنین مسئله‌ای حشو به نظر می‌رسد. خیلی بعید است در تاریخ احزاب ایران و حتی دنیا حزبی را پیدا کنیم، که لاقلاً به لحاظ نظری هدف خود را تقدیم کشور به بیگانگان قرار دهد. احزاب معمولاً علمدار حقوق ملی محسوب می‌شوند و ملی بودن ایشان علی‌القاعده امری قطعی است. از نظرگاهی دیگر مؤلف می‌گوید چون حزب توده از تقی ارانی که در سال‌های جوانی افکار افراطی شوونیستی فارسی داشت؛ الهام می‌گرفت و چون میهن‌پرست آذربایجانی بی‌ریشه و فارسی‌ستایی چون

خلیل ملکی در آن حزب بود؛ پس حتماً حزبی ملی بود. این ادعا از اساس غلط است. طبق عرف سیاست، احزاب کمونیستی عموماً احزابی انترناسیونالیست محسوب می‌شوند، حال چگونه حزب توده ایران حزبی ملی از آب درآمده‌است؛ باید از مرشدی‌زاد پرسید. همین‌طور حزبی که به طور علنی از اعطای امتیاز نفت به بیگانه حمایت می‌کند و هم زمان با آن از باقی ماندن قوای شوروی در ایران حمایت می‌کند و در قضایای ملی شدن صنعت نفت هم از سیاستی مبهم تبعیت می‌کند؛ چگونه به درجه ملی ارتقا پیدا کرده‌است؛ باز هم باید از حضرت مرشدی‌زاد پرسید. عجلتاً از نظر آقای مرشدی‌زاد حزب توده حزبی ملی است و نشانه ملی بودنش هم الهام گرفتن از تقی ارانی به جای الهام گرفتن از مسکو می‌باشد! از گفته آقای مرشدی‌زاد یک نتیجه دیگر هم عاید می‌گردد. در نظر ایشان یک نشانه مهم دیگر برای ملی بودن حزب توده، بی‌توجهی این حزب به زبان ترکی و حقوق زبانی و فرهنگی آذربایجان می‌باشد!

از نکات بسیار قابل توجه در نوشته‌های ملی‌گرایان افراطی ایران؛ استناد به اقوال شخصیت‌های بی‌ریشه و فارس شده آذربایجانی است. از جمله این شخصیت‌ها خلیل ملکی است، که مورد توجه مرشدی‌زاد واقع شده و به عنوان یک وطن‌پرست خوب معرفی شده‌است. خاطره ابلهانه‌ای که ملکی از سفر به تبریز در جریان مأموریتش برای بررسی عملکرد کمیته ایالتی حزب توده نوشته‌است؛ مورد توجه مرشدی‌زاد واقع می‌شود؛ به نحوی که بخشی از آن را نقل می‌کند. همچنین مرشدی‌زاد به تشریح مقاله‌ای دیگر از ملکی با عنوان «ژنرال مارکوس و پیشه‌وری، رهبران مقدونیه و آذربایجان» نیز پرداخته، که در آن ملکی به مقایسه بین پیشه‌وری و مارکوس می‌پردازد و در نهایت مارکوس را بر پیشه‌وری ترجیح داده؛ می‌گوید: مارکوس به دلیل وطن‌پرستی حاضر نشد مقدونیه را از یوگسلاوی جدا کند، ولی پیشه‌وری حاضر شد، آذربایجان را از ایران جدا کند! مقایسه ملکی واقعاً یک قیاس مع‌الفارق بود. نقطه مقابل مارکوس یک انقلابی خوشنام و با نفوذ به نام «تیتو» بود؛ در حالی که نقطه مقابل پیشه‌وری گروهی مستبد و مرتجع و فراماسون و آنگلوفیل بودند. از طرفی قرار بود مارکوس مقدونیه را به کلی از یوگسلاوی منتزع کند؛ در حالی که در قضیه فرقه؛ انتزاع از ایران در کار نبود و قرارداد فرقه با دولت قوام در بهار سال ۱۳۲۵ روشن‌ترین دلیل این مسئله بود.

شخصیت‌هایی از نوع خلیل ملکی واقعاً ذهن خود را تعطیل کرده‌بودند و گر نه اگر کسی یک جو عقل و نیم جو انصاف داشت از نحوه عملکرد، جریان امور و نیز گفته‌های صریح رهبران فرقه کاملاً می‌فهمید که قضیه تجزیه نیست، بلکه حرکتی برای احقاق حق انکار شده است، لکن کسانی که فلسفه وجودی‌شان در معرض خطر واقع شده‌بود و حیات سیاسی‌شان به تار مویی بند بود؛ با پیش کشیدن مسئله تجزیه، قهرمان‌بازی درآوردند و دیگران نیز تجزیه تجزیه گفتن این گروه را باور کردند و آن را لقلقه دهان ساختند. خلیل ملکی نیز از این گروه بود. در بیان میزان کم‌عقلی او همین بس، که با عمری تجربه و خواندن و ایدئولوژی‌بازی در آوردن، در اوایل دهه چهل محمدرضا پهلوی را بزرگ‌ترین سوسیالیست ناامید و با برنامه اصلاحات ارضی و

اصول ششگانه انقلاب سفید او به آسانی خر شد. تازه این کار بعد از قضیه انشعاب و مثلاً عاقل شدن ملکی بود. با این وصف باید حساب کرد و دید که ملکی هجده سال قبل از آن چقدر می فهمیده است! سرنوشت خلیل ملکی در سال های پایانی عمر، الکلی شدن، به اسدالله علم وابسته شدن و سر از محافل پان فارسیست در آوردن هم به گمانم نشانه های بسیار روشنی از عرض و طول ملی بودن خلیل ملکی محسوب می شوند. چنین شخصیت ساده لوح و بی ریشه و بی خبر از برنامه های انهدام زبان و فرهنگ مردمش در دیدگاه مرشدی زاد نقش یک شخصیت وطن پرست و ملی را پیدا کرده بود.

نویسنده می گوشت تمایزی بین توده ای های تهران نشین و اعضای آذربایجانی این حزب قائل شود و از این رهگذر به تلویح و تصریح گروه اول را ملی و گروه دوم را بیگانه گرا و تجزیه طلب معرفی کند: « زندگینامه مختصری که از برخی از اعضای کمیته ایالتی حزب تودن در آذربایجان و اعضای بعدی فرقه دمکرات ارائه شد؛ تفاوت هایی را میان آنها و اعضای اصلی حزب توده در تهران نمودار می سازد. اعضای کمیته ایالتی نوعاً سالیانی را در روسیه گذرانده و بعضاً در فعالیتهای حزبی، کمونیستی و انقلابی در روسیه مشارکت داشتند. به علاوه بعضی از آنها پیش از آن در قیام خیابانی شرکت کرده بودند و به طور کلی گرایشهای منطقه ای نیرومندتری نسبت به توده ای های تهران نشین داشتند. »^{۴۷}

مؤلف با استدلالاتی از این نوع، حزب توده و اعضای تهران نشین آن را ملی به شمار می آورد؛ در حالی که صدور احکامی از این نوع مغایرت بسیاری با عملکرد و رفتار سیاسی حزب توده دارد. الحاق کمیته ایالتی حزب توده در آذربایجان با تصمیم کمیته مرکزی این حزب انجام شد. برخی از توده ای ها از این امر ناراضی بودند. اگر قول عنایت الله رضا در باره اظهار ناراضیتی افسران حزب توده در آذربایجان از این الحاق و متعاقب آن نامه عبدالصمد کامبخش به این افسران را درست فرض کنیم، معلوم می شود حزب توده در این پیوستن به فرقه حسن نیّتی نداشته و حضور افسران مذکور در داخل فرقه را نفوذی های این حزب در فرقه محسوب می کرده است.^{۴۸} در آسیب شناسی کار فرقه دمکرات آذربایجان هم می توان به این همراهی و الحاق توجه جدی داشت و همکاری با حزب دمدمی مزاج توده را یک اشتباه تاریخی خواند.

ملی معرفی کردن حزب توده بعد از اعلام تفاوت بین توده ای های تهران و تبریز انجام می گیرد.^{۴۹} این نتیجه گیری در مغایرت کامل با مسلمات تاریخی و معتقدات جریان های چپ در ایران قرار دارد. جریان های چپ و مشخصاً حزب توده دارای عقاید انترناسیونالیستی بودند و در دوران فعالیت خود گاه مواضعی به زیان منافع ملی کشور و به نفع یک کشور خاص و بیگانه اتخاذ کرده بودند. با پذیرش منطق مؤلف باید معتقد شویم که حزب توده برخلاف رویه عمومی احزاب چپ عقاید انترناسیونالیستی نداشت و از مسکو هم الهام و دستور نمی گرفت، زیرا از تقی ارانی الهام می گرفت و آذری هایی چون خلیل ملکی در شورای مرکزی آن عضویت داشتند! دکتر تقی ارانی چند سال قبل از تشکیل حزب توده در زندان رضاشاه از دنیا رفته بود و معلوم نیست چگونه آقای مرشدی زاد ارانی را رهبر فکری حزبی در شمار می آورد که در زمان حیات وی وجود خارجی نداشت! جالب است

که نویسنده از اذعان حزب توده به حقوق زبانی و فرهنگی اقوام غیر فارس ایرانی به عنوان نشانه‌ای دال بر انحراف این حزب و دور گشتن آن از مواضع ملی یاد می‌کند:

« حزب توده از پلنوم هفتم در سال ۱۳۳۹ به بعد با ورود گرایشهای مائوئیستی به آن و انشعابی که سالها قبل توسط خلیلی ملکی و همکارانش صورت گرفته بود؛ موضوعی به نفع جدایی طلبی اتخاذ کرد و رأی به کثیرالملله بودن و وجود ستم ملی در ایران داد.»^{۵۰}

در فرهنگ ناسیونالیسم فارسی گرای ایرانی رأی دادن به کثیرالملله بودن ایران به عنوان یک امر عینی و واقعی جدایی طلبی معنا می‌شود و برخورداری ایرانیان غیر فارس از حقوق بلافصل و طبیعی زبانی و فرهنگی خود با تجزیه معادل فرض می‌شود. وقتی درس خوانده و روشنفکر و نویسنده این کشور تا بدین حد عنادورز و خشک مغز باشد؛ تکلیف سیاستمداران بی سواد پیشاپیش روشن است. نکته مهم دیگر در این باره مقاله‌ای است، که ملکی علیه شوروی می‌نویسد و در آن می‌کوشد که پیدایش فرقه را به قضیه نفت شمال مربوط کند:

« سعی و کوشش برای تحصیل امتیاز نفت و پیدایش فرقه دموکرات آذربایجان و ایجاد حکومت پیشه‌وری در آنجا علامت واضح و آشکاری بود، که رجعت دولت شوروی را به سیاست منطقه نفوذ در ایران نشان می‌داد؛ یعنی، از زمان جنگ تقسیم ایران به منطقه نفوذ نیروهای اشغالی با کمال وضوح عملی شده بود، ولی بعدها که در نتیجه شکایت ایران به شورای امنیت و فشار آمریکا و سایر اعضای سازمان ملل متحد، شوروی مجبور به تخلیه ایران می‌گردید. لازم دیدند جانشینی مستقیم در قسمت آذربایجان برای حفظ و نگهداری نفوذ ایجاد شده تولید کنند. این سیاست نوین شوروی که از تقویت حزب توده تا حدودی صرف نظر کرده و حزب دموکرات آذربایجان را عامل مستقیم سیاست خود معرفی کرد، در عین حال اطمینان دادن به انگلیسی‌ها بود، که در حوزه منافع آنها دست اندازی نخواهد شد.»^{۵۱}

اخذ امتیاز نفت شمال را در تهران شوروی درخواست کرد؛ حزب توده تأیید کرد و برای حمایت از آن تظاهرات کرد؛ قوام امضا کرد؛ شاه هم تأیید کرد. فرقه بی دفاع در این میان چه کرده بود، تا از طرف بی عقل دائم الخمر بی مرامی به نام خلیل ملکی به عنوان مفسر اصلی معرفی شود؟! در اینجا ملکی با صراحت در باره حمایت شوروی از حزب توده سخن می‌گوید و معلوم نمی‌کند با وجود این حمایت چرا خود وی، که مدعی و جاهت ملی بوده، همچنان تا سال‌ها در حزب توده باقی مانده است. حضراتی چون خلیل ملکی که مدتی طولانی نوکری شوروی را کردند حالا روی دست ارباب خود بلند شده بودند و سیاست شوروی را تحلیل و محکوم می‌کردند و با محکوم کردن فرقه به دنبال خوش رقص برای حکومت پهلوی بودند.

مرشدی زاد اصرار بسیاری دارد که کار پیشه‌وری را یک اقدام صددرد شخصی و منفعت طلبانه و تحت تأثیر مسئله نفت شمال و تحریک شوروی معرفی کند؛ از این رو می‌نویسد:

«مسأله نفت شمال به همراه رد اعتبارنامه پیشه‌وری در دو سطح خارجی و داخلی عواملی بودند، که از یک سو اتحادشوری در صدد ایجاد اهرمی برای فشار بر ایران برآید و از سوی دیگر پیشه‌وری، که پیش از آن مواضعی عمدتاً ملی اتخاذ کرده‌بود، انگیزه‌های نیرومند برای اتخاذ مواضعی قومی و تشکیل فرقه دموکرات پیدا کند و به بسیج روشنفکران و توده آذربایجان مبادرت ورزد.»^{۵۲}

در جای دیگری هم این نویسنده جنبه شخصی کار پیشه‌وری را در تشکیل فرقه دموکرات خاطرنشان می‌کند:
«پیشه‌وری که نتوانسته‌بود در بدنه اصلی سیاست کشور مشارکت کند و در آنها مؤثر باشد، از سال ۱۳۲۴ به بعد توجه خود را به آذربایجان به عنوان پایگاه مهم کسب حمایت و تأمین منابع مادی معطوف کرد.»^{۵۳}

مرشدی‌زاد فرزند زمان خود بود و به نسلی تعلق داشت، که در آن اکثریت قاطعی از مردم و روشنفکران جز به منفعت و حفظ موقعیت، عافیت‌طلبی و شنا کردن در مسیر جریان آب به چیز دیگری نمی‌اندیشیدند. برای اینها داشتن آرمان و مرام و تحمل هزینه در این راه امری خنده‌دار و ساده‌لوحانه محسوب می‌گشت و از این رهگذر نمی‌توانستند عوالم کسانی چون پیشه‌وری را درک کنند. پیشه‌وری و همانندان او زندگی خود را به مبارزه و کار سیاسی گذراندند. آنها اگر اهل تأمین منافع مادی برای خود بودند؛ این کار را در همان زمان رضاشاه انجام می‌دادند و به مانند خیل سیاستمداران و روشنفکران نشسته بر سر سفره نفت و مال مردم از دنیا بهره می‌گرفتند و لازم نمی‌آمد سال‌ها در زندان بمانند، یا رنج و سختی کاری به بزرگی برپایی فرقه دموکرات آذربایجان بر عهده گیرند؛ فرقه‌ای که باید به تنهایی با دولت مرکزی ایران، آمریکا، انگلیس و در نهایت کار، حتی با کارشکنی شوروی مقابله کند.

وحدت نظر و تأکیدات همه قلم‌فرسایان ایرانی بر انگیزه کسب منافع مادی، یا تحت تأثیر سیاست خارجی بودن رهبران فرقه، در کنار نادیده گرفتن شعارها و درخواست‌های آنان و تمرکز مطلق ایشان بر امور فرعی این واقعه تاریخی معنایی جز ندارد، که این قبیل نویسندگان هیچ راه معقولی و سخن روشنی برای نفی و انکار درخواست‌های طبیعی و برحق فرقه و رهبران آن نداشتند و از همین رو شلوغ کاری و آویختن بر فرعیات و دروغ‌ها را تنها راه فرار از پاسخ‌گویی، سرپوش گذاشتن بر تناقضات کلام خود و شیره مالیدن بر سر وجدان خود تلقی می‌کردند.

یک نکته غرض‌ورزانه دیگر که در نوشته‌های مرشدی‌زاد خودنمایی می‌کند، مسئله «اختلاف ترک و فارس» و تلقین چنین امری از سوی پیشه‌وری است:

« فرقه دمکرات آذربایجان علی‌رغم شعارهای اولیه خود، مصالح آذربایجان را از نقاط دیگر ایران جدا کرد. فرقه تلاش داشت تا مفاسد و پلیدیهای حکومت مرکزی را به حساب تمام ایرانیان غیر ترک بگذارد و اختلاف «فارس و ترک» را دامن می‌زد. مقالات پیشه‌وری در روزنامه آذربایجان که پس از تشکیل فرقه به صورت ارگان رسمی آن در آمد؛ بارها بر این امر تأکید کرده بود. »^{۵۴} نویسنده ترجیح داده به جای دقیق شدن در نوشته‌ها و گفته‌های خود پیشه‌وری، مندرجات نشریه آذربایجان و سیاست‌های رسمی اعلامی از سوی رهبران فرقه، بافته‌های معاصران ناسیونالیست و مخالف فرقه و مورخان آریامهری را بازتولید کند. از آنجا که این نویسنده نه در بیانیه دوازده ماده‌ای شهریور ۱۳۲۴ فعالان آذربایجانی و نه در مندرجات نشریه آذربایجان هیچ نکته‌ای را به زبان تمامیت ارضی ایران نمی‌یابد، از سر ناچاری به صدور احکامی سراسر دروغ دست می‌یازد. او قادر نیست حتی یک نمونه نقل قول در باره تشویق و ترویج اختلاف ترک و فارس از جانب فرقه پیدا و مطرح کند؛ از این رو بزرگواری کرده و از تأکید فرقه بر حقوق زبانی و فرهنگی آذربایجان مسئله اختلاف ترک و فارس را استنتاج می‌کند.

مسئله زبان و انعکاس آن در خواسته‌های فرقه دمکرات مرشدی‌زاد را نیز مثل بسیاری دیگر گرفتار رودل می‌کند. وی به نوعی استفاده و به تعبیری دیگر سوء استفاده پیشه‌وری از مسئله زبان معتقد است. می‌گوید مسئله زبان تنها بهانه و دستاویزی برای پیشه‌وری بوده‌است:

« پیشه‌وری به منظور بسیج مردم آذربایجان برای شرکت در حرکت سیاسی توده‌ای به عنصر خاصی نیاز داشت، که بتواند آذربایجانی‌ها را از هم‌میهنان ایرانی‌شان متمایز کند. مسئله زبان در آذربایجان مهم‌ترین عاملی بود که می‌توانست این هدف را برآورده سازد. هدف عمده پیشه‌وری از طرح مسئله زبان کشاندن توده مردم به صحنه بود و این در حالی است، که او در دوران پیش از فرقه دمکرات، به هیچ وجه مایل به طرح تبلیغ و استفاده از زبان ترکی آذری نبود. »^{۵۵}

از آخر شروع کرده و می‌گویم در داخل ایران ضرورتی احساس نشده بود، که پیشه‌وری در پی ترکی نوشتن باشد. در ایران بر اساس سنت از فارسی برای نوشتن استفاده می‌کردند و تا وقتی که فجایع فرهنگی - زبانی دوره رضاشاه بروز نکرده بود؛ مسئله تفاوت زبان خیلی خودنمایی نکرده بود و کسی هم تعصب خاصی نشان نداده بود، لکن پیشه‌وری که ترک بود و در زندگی شخصی و سیاسی و آموزشی با ترکی زیسته بود و اندیشیده بود و مطلب نوشته بود، چگونه ممکن بود که هیچ احساسی نسبت به ترکی نداشته باشد. هر مردمی که مدتی را با تغافل از زبان اصلی و مادری خود گذرانده‌اند، بالاخره توجه به زبان مادری و فرهنگ و ادبیات خودی را باید از جایی آغاز کنند. حوادث زمان رضاشاه و نوع سیاست زبانی دولت پهلوی و بخصوص دشمنی‌های علنی ابراز شده از سوی دولت و روشنفکران ناخواسته توجه به هویت خود و زبان مادری را در آذربایجانی جرقه زد. مرشدی‌زاد و همانندان او با خود این جرقه و این بیداری دیر هنگام مشکل دارند و همه و اوطانها کردن‌ها و از تجزیه و توطئه بیگانگان نالیدن‌ها از همین نکته برمی‌خیزد. مرشدی‌زاد می‌گوید پیشه‌وری قصد بسیج مردم آذربایجان را کرده بود. باید گفت: اگر زمینه مساعدی

در آذربایجان وجود نمی‌داشت؛ نمی‌شد به طرح موضوع زبان پرداخت و نیروی انسانی لازم را برای چنین حرکتی فراهم کرد. اما این همه مطلب نیست. مسئله توجه به زبان ترکی و ضرورت احقاق حقوق زبانی و فرهنگی آذربایجان و انتقاد از رفتارهای صورت گرفته در دوران رضاشاه با این زبان و اهالی آن؛ از نخستین روزهای سقوط رضاشاه آغاز گشته بود و ادعای آقای مرشدی‌زاد در باره مرتبط ساختن این امر با رد اعتبارنامه سیدجعفر پیشه‌وری در مجلس چهاردهم به هیچ عنوان صحیح نیست.

نکته‌ای که نویسنده به دنبال بخش قبلی می‌آورد، هم شنیدنی است. وی به جبران غیر ملی بودن پیشه‌وری و اعضای فرقه؛ به ملیون پر شمار آذربایجانی اشاره می‌کند و نام‌های جالبی را ردیف می‌کند:

« در همان زمان روشنفکران زیادی با گرایش ملی نیز در میان آذریها وجود داشتند، که از جمله آنها می‌توان نام برد از: محمدساعده مراغه‌ای، محمد نخجوانی - که تحقیقات مفصلی در باره زبان آذری انجام داده است - محمدامین ادیب‌طوسی مدیر مجله ماهتاب تبریز و نویسنده مقاله «آذربایجان و زبان پارسی»، یحیی ذکاء نویسنده رساله‌ای با عنوان «گویش کرینگان» که توسط موقوفات افشار منتشر شده است و ... و نیز فعالانی که توسط احزابی مانند اراده ملی و ... سازماندهی می‌شدند، که از آن جمله می‌توان از رحیم زهتاب‌فرد یاد کرد. »^{۵۶}

اسامی جالبی هستند. محمد ساعد خودفروخته و فراماسون، محمد نخجوانی که این‌همه آذربایجانی زنده را رها کرد و در قبرستان‌های دنبال زبان موهوم و ساختگی به نام آذری گشت. محمدامین ادیب طوسی بی‌وطن آواره. یحیی ذکاء مرید کسروی، رحیم زهتاب فرد نوکر سیدضیاءالدین طباطبایی. باز هم حکایت حسیضی است، که ملی‌گرایی کور انسان به قعر خود می‌کشانند و نویسنده‌ای برای اثبات باطلی، باید در برابر چه نام‌هایی زانو بزند و آنها را شخصیت‌های ملی و ایران‌گرا معرفی کند.

نویسنده در بیان وقایع بعد از اتمام کار فرقه دمکرات در آذربایجان؛ به ظهور ادبیات اشتیاق و به تعبیر صحیح‌تر «ادبیات حسرت» اشاره می‌کند. از نظر وی ظهور این پدیده به دنبال شکست دمکرات‌های آذربایجان و فرار رهبران فرقه، روشنفکران و نویسندگان آذربایجانی به جمهوری آذربایجان به وجود آمده است. مرشدی‌زاد ظهور این پدیده را ایده موهومی به شمار آورده و آن را با سیاست‌های شوروی در دوران لئونید برژنف در رابطه با ایران مرتبط می‌سازد. او می‌نویسد: «مسئله رهایی ملی در آذربایجان جنوبی به میزان زیادی در رسانه‌های جمعی آذربایجان شوروی و در نهادهای فرهنگی مورد بررسی قرار گرفته است. حاصل این فعالیت ادبی و قومی و غالباً نوستالژیک به «ادبیات اشتیاق» شهرت یافت و به مکتب مسلط نویسندگی در آن منطقه تبدیل شد. مسئله زبان تکیه‌گاه اصلی روشنفکران مذکور در خلق هویت قومی متمایز بوده است. آنها با اشاره به تفاوت‌های موجود میان زبانهای ترکی و ایرانی (به ویژه فارسی) استدلال می‌کنند، که بین آذریها و ایرانیها تمایزهای نژادی و بنابراین قومی وجود دارد. روشنفکران پان‌ترکیست جمهوری آذربایجان و همچنین روشنفکران آذری ایران، که دارای گرایشهای پان‌ترکیستی و متمایل به

جمهوری آذربایجان هستند؛ نسبت به روشنفکران آذری ایران نظیر احمد کسروی و یحیی ذکاء که معتقد به ایرانی بودن آذربایندی به شدت واکنش نشان داده‌اند. «^{۵۷}

در تحلیل این بخش از نوشته‌های علی مرشدی‌زاد به چند نکته می‌توان اشاره کرد:

۱ - ادبیات مورد اشاره با عنوان «ادبیات حسرت» شناخته شده بود و در آذربایجان با عناوینی چون «حسرت ادبیاتی» یا «نیسگیل ادبیاتی» از آن یاد می‌شد، که مؤلف ترجیح داده به جای آن از «ادبیات اشتیاق» استفاده کند. ظهور این ادبیات نتیجه جدایی کامل مردم هم‌زبان و هم‌فرهنگ دو سوی ارس و خانواده‌هایی بود، که با کشیده شدن دیوار آهنین از هم دور ماندند و تا زمان فروپاشی شوروی در حسرت دیدار با یکدیگر عمر خود را سپری کردند و بسیاری از آنها پیش از نابودی شوروی و باز شدن مرزها از دنیا رفته و در حسرت دیدار بستگان خود ماندند. از طرف دیگر مردم دو سوی ارس به نحوی هم‌درد بودند و هر دو در چنگال حکومت‌هایی مستبد و عقب‌مانده گرفتار گشته بودند و ادبیات برای ایشان پناهگاه و سنگ صبوری به‌شمار می‌آمد. ادبیات حسرت نتیجه چنین جوّی بود؛ نه حاصل تبلیغات رسانه‌های جمعی شوروی، آن‌گونه که مرشدی‌زاد ادعا می‌کند.

۲ - مرشدی‌زاد مسئله زبان را تکیه‌گاه و دستاویز روشنفکران و ادیبان آذربایجانی معرفی می‌کند و مسئله را به‌گونه‌ای طرح می‌کند، که گویی مسئله زبان در آذربایجان امری حقیقی نیست و ساخته و پرداخته روشنفکران و شاعران برای رسیدن به پاره‌ای اهداف سیاسی می‌باشد؛ در حالی که زبان شاخصه اصلی یک قومیت است و ربطی هم به مسئله نژاد ندارد.

۳ - تمام تلاش مرشدی‌زاد در این بخش و در سراسر صفحات کتابش مصروف بر تصنعی نمایاندن مسئله زبان در آذربایجان است. او عقیده دارد روشنفکران هویت‌گرای آذربایجانی کوشیده‌اند برای آذربایجانی‌ها یک هویت ثانویه بتراشند؛ از این رو در گفتگو از زبان ترکی همیشه از خلق هویت جدید، یا خلق هویت قومی متمایز سخن می‌گوید و حاضر به فهم این امر بدیهی نیست، که تعارضی بین ترک‌زبان بودن و ایرانی بودن وجود ندارد. او با تعبیر عجیب و غریب «تفاوت‌های موجود میان زبانهای ترکی و ایرانی» می‌کوشد ترک بودن را در نقطه مقابل ایرانی بودن قرار دهد.

۴ - منتسب کردن و وابسته کردن فعالان آذربایجانی به یک کشور خارجی مبحث آشنای دیگری در مکتب نویسندگان ناسیونالیست فارسی‌گرای ایران می‌باشد. این گروه اساساً حقی برای زبان ترکی و فرهنگ آذربایجانی قائل نیستند و از آنجا که هیچ مستمسک عقلی، قانونی، حقوقی و شرعی برای معتقدات مبتنی بر نژادگرایی و زبان‌گرایی خود ندارند؛ از سر ناچاری با وابسته معرفی کردن هویت‌گرایان آذربایجانی به کشورهای خارجی راه فرار به جلو را پیش می‌گیرند.

۵ - واکنش هویت‌گرایان آذربایجانی به خودفروختگان و بی‌ریشه‌هایی چون: سیداحمد کسروی، یحیی ذکاء، جواد شیخ‌الاسلامی، محمود افشار و دیگران نیز حکایت علی‌حده دیگری است، که نویسنده به آن توجه نشان داده‌است. کاش این نویسنده یک بار

آثار اشخاص نامبرده را بدون پیش‌داوری و بدون گذشتن مسئله از صافی ذهن و قلم افرادی چون حمید احمدی می‌خواند، تا بوی تعفن خودفروختگی و خیانت به زبان و فرهنگ و قومیت خود و بوی جعل و دروغ را از نوشته‌های آنها استشمام کند و به داوری منصفانه‌ای دست یابد.

اظهار نظر غیرمسئولانه و مبتی بر دروغ از جانب مرشدی‌زاد در تأکید بر نقش عوامل خارجی جایگاهی ثابت در نوشته‌های وی دارد:

« بررسی نخبگان آذری در دوره محمد رضا پهلوی لاجرم بیشتر از هر چیز ما را متوجه تأثیر عوامل خارجی می‌سازد. در زمان اشغال ایران توسط متفقین، نفوذ شوروی و ایدئولوژی مارکسیسم - لنینیسم، که احزاب توده و دموکرات آذربایجان حاملان آن بودند و نیز مسئله نفت بیشترین تأثیر را بر نوع نگرش و عملکرد روشنفکران آذری بر جای گذاشت. »^{۵۸}

همه اینها؛ یعنی اینکه: روشنفکران آذربایجانی که عمدتاً سابقه سال‌ها مبارزه سیاسی و انقلابی داشتند و در این راه متحمل زندان و آوارگی بسیاری شده بودند و حتی به اعتراف مخالفان‌شان از پاکدامنی اخلاقی و سیاسی و مالی نیز برخوردار داشتند؛ نه برای رفع ظلم‌های فرهنگی و زبانی و اقتصادی نسبت به مردم خود؛ بلکه تنها به صرف بوی نفت، که استفاده آن هم نصیب کشوری بیگانه خواهد شد؛ فرقه را به راه انداختند!

مرشدی‌زاد خزعلی هم از حمید احمدی نقل می‌کند، که ظاهراً مقصودش نشان دادن تأثیرات داخلی در پدید آمدن موضوع به تعبیر او ادبیات اشتیاق است:

« در دوران بین سال‌های ۱۳۵۷ - ۱۳۲۵ نیز چنان که دکتر حمید احمدی به درستی بدان اشاره می‌کند، تأثیر روشنفکران غیرقومی در ایجاد ادبیات موسوم به «ادبیات اشتیاق» و اسطوره‌سازی و هدایت روشنفکران آذربایجان ایران غیر قابل چشم‌پوشی و حتی می‌توان گفت چشمگیر است. »^{۵۹}

اگر این گروه از عوامل داخلی هم سخن می‌گویند؛ به دلیل وضوح مطلب و غیر قابل انکار بودن مسئله است.

در این بخش نویسنده به شرح تأثیرات روشنفکران مارکسیست می‌رسد و می‌نویسد:

« می‌توان با اطمینان گفت که عمده‌ترین عامل در قومی شدن آذربایجان، ایدئولوژی مارکسیسم - لنینیسم و حاملان و ناقلان این ایدئولوژی در ایران؛ یعنی، روشنفکران مارکسیست بوده‌اند. »^{۶۰}

اگر بخواهیم به شیوه‌ای که خود آقای مرشدی‌زاد می‌تواند بفهمد؛ سخن بگوییم؛ باید عرض کنیم: با اطمینان می‌توان گفت عمده‌ترین عامل در قومی شدن آذربایجان؛ روشنفکران پان‌فارسیست بوده‌اند، که با آغاز یک جنگ اعلام نشده علیه زبان ترکی؛ روشنفکران آذربایجانی را به میدان مبارزه کشاندند. اصل دعوای آقای مرشدی‌زاد این است که چرا روشنفکران آذربایجانی به

دفاع برخاستند! اگر ایشان سر جای خود می‌نشستند در یک مدت زمان معقولی مشکل زبان در آذربایجان به خوبی و خوشی حل می‌شد و ترکی جای خود را به فارسی می‌داد. روشنفکران مارکسیست، بیشتر از این نظر مورد تعرض آقای مرشدی‌زاد قرار می‌گیرند، که سهمگی در تیز شدن گوش‌ها و حسّاس شدن مردم به توطئه تغییر زبان در آذربایجان داشته‌اند. البته جای یک سؤال در اینجا خالی است. اگر ایدئولوژی مارکسیسم - لنینیسم عمده‌ترین عامل در قومی شدن آذربایجان بوده‌است؛ چرا هم‌اکنون با وجود فروپاشی شوروی و نابودی مارکسیسم - لنینیسم؛ باز هم مشکل به جای خود باقی است و از قضا شدت بیشتری هم پیدا کرده‌است؟! خصوصاً که مرشدی‌زاد کتاب خود را قریب ده سال بعد از نابودی شوروی و ایدئولوژی مارکسیسم - لنینیسم نوشته‌است؟! -

وی در همین بخش عملکرد روشنفکران مارکسیست را به طور در بست وابسته به سیاست شوروی و جمهوری آذربایجان و ابزاری در دست آنها می‌داند:

« نوع نگرش و عملکرد روشنفکران قوم‌گرای مارکسیست بیش از آن‌که متأثر از سیاست داخلی ایران باشد، تحت تأثیر سیاست اتحادشوروی و جمهوری آذربایجان بوده‌است. »^{۶۱}

تمام تلاش نویسندگانی از این نوع صرف سرپوش گذاشتن بر علل و عوامل واقعی می‌باشد. این گروه در تحلیل مسئله و نفی رفتار روشنفکران قومی پیوسته می‌کوشند نقش عوامل داخلی و سیاست رسمی دولت‌ها در رابطه با محو تدریجی زبان ترکی را پنهان دارند و برای این کار دستاویزی بهتر از برجسته کردن نقش عوامل خارجی و عامل کشورهای خارجی دانستن روشنفکران هویت‌گرا ندارند.

مرشدی‌زاد در ادامه به مسئله روشنفکران آذربایجانی در دوران جمهوری اسلامی ایران می‌پردازد و این قبیل روشنفکران را نیز در تقسیم‌بندی سه‌گانه خود جای می‌دهد. وی در این دوره به دو گروه یا جریان اشاره می‌کند، که از دیدگاه وی ایران‌گرا هستند، لکن در مقاطعی به اتخاذ مواضع قومی پرداخته‌اند. وی مقطع اوّل را قضایای مربوط به وقایع حزب خلق مسلمان و حمایت آیت‌الله شریعتمداری از این حزب می‌داند. او جریان دوم را هم به ظهور روشنفکران بومی در دهه دوم انقلاب با گرایش‌های مذهبی و بومی مربوط می‌داند. چهره‌های مشهور ملی و ایران‌گرای جناب مرشدی‌زاد در این بخش هم همان چهره‌هایی هستند که از دید کاردانان همگی نشسته پاکند و نیاز به معرفی و توضیح اضافی ندارند!! جواد شیخ الاسلامی، ناصح ناطق، کاوه بیات و عنایت‌الله رضا چهار دلاوری هستند، که در اینجا مورد اشاره مرشدی‌زاد قرار می‌گیرند.

مرشدی‌زاد پیدایش دومین جریان شکل‌گیری روشنفکران ایران‌گرای آذربایجانی با گرایش قومی را، از دهه دوم انقلاب و مصادف با پایان جنگ دانسته و می‌نویسد:

« پایان جنگ تحمیلی فراغتی را برای گروه‌های مختلف مردم فراهم آورد، تا به بازسازی بپردازند. روشنفکران نیز در این دوره به بازسازی و بازنگری اندیشه‌ها و سابقه فعالیت‌های خود پرداختند ... در بعد مسائل قومی نیز پرورش یافتن نسل جدیدی از روشنفکران قومی با گرایش‌های دینی در ضمن گسترش نظام آموزش عالی و در فضای محدودیت احزاب سیاسی در درون انجمنها و مجامع دانشجویی شهرستانی و شب‌های شعرخوانی به زبانهای محلی (از جمله ترکی) باعث شد، که خواسته‌های قومی حاملان و مدعیان جدیدی پیدا کند. »^{۶۲}

گسترش دایره عمل گفتمان هویت‌طلبی در دوران بعد از جنگ ایران و عراق قابل کتمان نیست. عوامل مختلفی به قدرت یافتن این پدیده یاری رسانده‌اند و همین مسئله هویت‌طلبان ترک در ایران را به آینده امیدوار می‌سازد، لیکن به موازات آن مخالفان زبان ترکی در ایران هم بیکار ننشسته و به مقابله‌ای قهرآمیز و همه‌جانبه روی آورده‌اند. کمابیش همه دستگاه‌های فرهنگی دولتی و عمومی و حتی برخی بنیادها (بنیاد ایران‌شناسی، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، بنیاد نیشابور، بنیاد سعدی و ...) و مؤسسات غیر دولتی و غیر عمومی نیز در این راه به یاری مخالفان زبان ترکی آمده‌اند، تا شرایط نامتوازن قبلی بین هویت‌طلبی و ضد‌هویت‌طلبی همچنان پایدار بماند.

وی مهم‌ترین تفاوت این نسل با روشنفکران گذشته را در گرایش‌های مذهبی ایشان می‌داند:

« مهم‌ترین تفاوت این نسل از روشنفکران با روشنفکران پیشین در این است، که آنها دارای گرایش‌های مذهبی هستند و بعضاً، مخصوصاً پس از روی کار آمدن سیدمحمد خاتمی، دارای مناصبی در درون حاکمیت هستند. »^{۶۳}

منصب یافتن در درون حاکمیت را نباید چندان جدی گرفت. حضور بسیار کم‌شمار این قبیل روشنفکران هیچ نتیجه‌ای برای زبان و فرهنگ بی‌دفاع ترکی نداشت. افزون بر این خود حضراتی که مرشدی‌زاد از ایشان نام می‌برد، دارای کم و کاستی‌هایی در اندیشه و سیاست و عملکرد بودند و با کارنامه‌ای ناموفق و بی‌آنکه حاصلی و سنت خیری از خود به‌جای گذارند؛ کنار رفتند. حتی راه یافتن حکیمی‌پور به شورای شهر تهران بیش از آنکه ثمره دموکراسی ما و سعه صدر نظام سیاسی ما و هنر طراحان جامعه مدنی باشد؛ نتیجه بلبشو و گرد و خاکی بود، که طوایف مدعی جامعه مدنی به راه انداخته‌بودند، که از قبل آن یک روشنفکر با صبغه قومی و هویتی به شورای شهر پایتخت راه یافت و البته اگر راه یافت به خاطر مزیت‌ها و عللی دیگر بود؛ نه به خاطر تمایل به اجرای عدالتی و یا گرد و غبار رفتنی از سر و روی گرد گرفته زبان ترکی.

در صفحه ۱۴۹ مرشدی‌زاد نکته‌ای را بیان می‌دارد، که تا حدودی حائز اهمیت و در خور توجه و تحلیل است. وی در تبیین خواسته‌های روشنفکران قوم‌گرای آذربایجانی که به مناصبی در حکومت راه یافته‌اند؛ می‌نویسد:

« خواسته‌های این گروه از روشنفکران بیشتر در حوزه زبان و ادبیات، آموزش به زبان محلی (آذری)، عدم تحقیر آذریها توسط رسانه‌ها؛ بخصوص صدا و سیما خلاصه می‌شود و در چارچوب گفتمان جامعه مدنی آنها خواستار آن هستند که با آذریها به عنوان شهروندان درجه اول برخورد شود، که این خواسته حداقل در مورد آذریها تا حدودی بی‌معناست، چرا که آذریها در جمهوری اسلامی از مناصب بالایی از جمله رهبری، ریاست جمهوری، نخست‌وزیری و وزارت‌خانه‌های مختلف برخوردار بوده‌اند.

۶۴»

ظاهر کار همان است که آقای مرشدی‌زاد می‌گوید. ترک‌ها پست‌هایی کلیدی در دوره قبل و بعد از انقلاب در اختیار داشته‌اند، لکن باید دانست مملکت قانون و حساب و کتاب دارد. هیچ پستی به هیچ ترکی بی‌حساب و کتاب داده نمی‌شود؛ خرج دارد. خرج آن فراموش کردن خود و پدر و مادر و زبان مادری و فرهنگ آذربایجان و حتی بی‌توجهی به آذربایجان در عرصه‌های اقتصادی و اجتماعی است. به سهو یا به عمد، همه دولت‌ها در دوران بعد از پایان جنگ با عراق، در کاستن از موقعیت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی آذربایجان کوشیده‌اند. به جای به درازا کشاندن سخن، باید اختیار امر را به جلال آل‌احمد سپرد؛ آنجا که می‌گوید:

« توجه کنید به تندروی‌های آن دسته از روشنفکران ترک‌زبان، که برای نفوذ در حوزه رهبری چه سخت‌تر از ما ریشه‌های خود می‌کنند و چه مقلدان دست اولی می‌شوند برای غرب زدگی. » ۶۵

تنها تفاوتی که نسبت به زمانه آل‌احمد پدید آمده، این است که به جای غرب‌زدگی چیز دیگری بگذاریم؛ مثلاً مقام زدگی، یا نیاززدگی!!

مؤلف در ادامه از نامه‌هایی یاد می‌کند که با موضوعیت اجرای اصول ۱۵ و ۱۹ قانون اساسی و پرهیز از گستاخی نسبت به ترک‌ها یا زبان ترکی در فیلم‌های سینمایی و برنامه‌های صدا و سیما و توجه عادلانه به مسائل اقتصادی و صنعتی آذربایجان به مقامات ارسال شده‌است. لیکن وی در این فراز کتاب خود چند مطلب را ناگفته می‌گذارد؛ یکی اینکه تعداد این گونه نامه‌ها اگر سر به هزاران نزنند، حتماً سر به صدها می‌زند؛ دوم اینکه مقامات ما به مضامین این نامه‌ها اعتنایی نکرده‌اند. سوم اینکه خود مرشدی‌زاد بر دردهای اعلامی وقوف دارد، اما مصلحت کار خود را در سکوت می‌بیند. دلیل این سکوت هم روشن است. وی از درایت و دوراندیشی لازم بهره ندارد و نمی‌تواند مضار وحشتناک این نحو از حکمرانی را پیش‌بینی کند. او زیر دست موجودات شگفتی چون حمید احمدی و جواد شیخ‌الاسلامی تربیت شده و صلاح معاشش در سکوت کردن است و عافیت‌طلبی.

مرشدی‌زاد به عادت معمول خود در این کتاب بلافاصله نکته دیگری را درج می‌کند، تا فوراً ایرانی‌گرایی را در برابر دسته قبلی قرار داده و در سایه فضای ایجاد شده حرف و خواسته گروه قبلی - که حتی با قوانین کشور هم تخالفی ندارد. - به فراموشی سپرده شود. در همین رابطه یک بار دیگر چهره معلوم‌الحالی چون عنایت‌الله رضا و کتاب «آذربایجان و ایران» او را پیش می‌کشد

و از تألیف این کتاب به عنوان سندی بر گرایش ملی‌گرایانه این توده‌ای کهنه‌کار و ملت‌زم رکاب محمدرضا پهلوی یاد می‌کند. جالب اینجاست که خود نویسنده با عنایت‌الله رضا و کتاب او همراه گشته و نتیجه می‌گیرد، که نام جمهوری آذربایجان بایستی اران باشد؛ نه آذربایجان.

مؤلف کتاب «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی» آن‌گونه که از کتابش هم برمی‌آید؛ کتب زیادی را مطالعه کرده و منابع بسیاری در اختیار داشته و قاعدتاً در آن منابع حدود آذربایجان در کتب قدیم را هم دیده‌است، لیکن در اینجا چون به صرفه مطلب و مأموریت خود نمی‌بیند؛ مندرجات کتب پیشین و منابع مورد قبول برای همه را نیز نادیده می‌گیرد و حرف تحریف شده و نقل ناقص عنایت‌الله رضا را اساس کار قرار می‌دهد. به طور خیلی خلاصه باید عرض کرد، که حدود آذربایجان در اغلب کتب پیشین که شمار آنها از ده افزون است، تا شمالی‌ترین نقطه جمهوری آذربایجان و حتی بخش‌هایی از داغستان هم می‌رسد. در اینجا برای رعایت اختصار قول دکتر جواد هیئت را ذکر می‌کنیم:

«وی [عنایت‌الله رضا] از منابع اسلامی و خارجی نیز آنچه را که موافق عقاید خودش بوده، نقل نموده‌است. مثلاً در مورد حدود آذربایجان و منطقه‌ی شمال ارس ذکری از مندرجات معتبرترین تاریخ‌های اسلامی؛ یعنی، «تاریخ طبری»، «تاریخ یعقوبی»، «مسعودی»، «تاریخ بلعمی»، «ابن اثیر»، «برهان قاطع» و حتی «لغت‌نامه دهخدا» ننموده‌است، چه در این منابع حدود آذربایجان از زنجان تا دربند ذکر شده‌است. یعقوبی در «فتوح البلدان» ناحیه‌ی ماوراء ارس را «آذربایجان علیا» نامیده‌است. مسعودی در «مروج الذهب» از اران به عنوان شهرهای آذربایجان (الارآن من بلاد آذربایجان) نام برده‌است و «برهان قاطع» اران را ولایتی از آذربایجان به شمار آورده است.»^{۶۶}

مرشدی‌زاد در بخش روشنفکران تجدّدگرا، ضمن یاد کردن از دکتر محمود افشار و بنیاد موقوفات او، از چند شخصیت این گروه نام می‌برد، که در این میان یاد کردن از دکتر شیخ‌الاسلامی محلّ تأمل است. نویسنده حتی چند مورد از اظهارات شیخ‌الاسلامی را نیز نقل می‌کند. این اظهارات شیخ‌الاسلامی به قدری شنیع و غیر انسانی است، که هر نویسنده منصفی را برای یاد نکردن از چنین شخصیت فاشیستی مجاب می‌سازد، لکن این نوشته‌های سخیف شیخ‌الاسلامی در نظر مرشدی‌زاد غیر انسانی به نظر نمی‌آید؛ لذا برای درج آنها نیز مانع و محظوری نمی‌بیند. طرح جداساختن کودکان و نوجوانان از خانواده‌های آذربایجانی و خوزستانی، آن هم به زور و بردن ایشان به میان خانواده‌های فارس زبان برای فارس بار آوردن ایشان طرح و حرفی است، که به جز یکی دو نفر، هیچ رذلی غیر از شیخ‌الاسلامی - به زعم مرشدی‌زاد ملی‌گرا و ایران‌گرا - جرأت به قلم آوردن آن را به خود نداده‌است. در این بخش حلقه‌های مفقوده بسیاری از قبیل فقدان شرم و فهم و عقل و انسانیت و تعطیل ماندن انصاف و عدالت و قانون و قانون اساسی خودنمایی می‌کنند. در آخرین نقل قول از شیخ‌الاسلامی؛ مرشدی‌زاد به پیروی شیخ‌الاسلامی از کسروی در موضوع خاستگاه زبان آذری و روند ترکی شدن آذربایجان اشاره می‌کند و مطلبی با مضمون زیر از شیخ‌الاسلامی نقل می‌کند:

« ترکان سلجوقی (شعبه‌ای از اقوام غز) به اجازه سلطان محمود غزنوی به ایران آمدند و پس از مرگ آن شهریار مقتدر، کم‌کم شهرهای خراسان را تصاحب کردند و سرانجام هم‌چنان که می‌دانیم جانشین وی سلطان مسعود غزنوی را شکست دادند و بر قسمت عمده‌ای از خاک ایران آن دوره مسلط و فرمانروا شدند. »^{۶۷}

بعد هم خود مرشدی‌زاد اضافه می‌کند: « سلطه این اقوام بر آذربایجان به تدریج باعث کم‌رنگ شدن زبان فارسی و سلطه ترکی در آن خطه از ایران شد. »^{۶۸}

آقای مرشدی‌زاد اراده کرده بود بر اساس پسند روزگار و جو غالب فرهنگی در کشور و خصوصاً پایتخت، کتابی در حق مسائل قومی بنویسد. اصولاً در ایران هر کسی در موضوعات تاریخ و ادبیات و سیاست چیزی می‌نویسد، باید لگدی هم به زبان ترکی و آذربایجان بزند. او هم همین کار کرده و می‌دانسته هر اباطیلی سر هم کند؛ مورد قبول استادان و کوک‌کنندگان قرار خواهد گرفت. از همین رو نیازی به صحت و دقت مطالبش نداشته و از تغییر زبان فارسی آذربایجان به ترکی سخن رانده و نمی‌دانسته کسروی که آن قدر از او ستایش کرده، در پی اثبات وجود زبانی به نام آذری در آذربایجان بوده؛ نه فارسی و یک لشکر آذری‌باز به نهال کاشته شده از سوی کسروی آب بسته‌اند. فارسی نه در آذربایجان بوده، نه در هیچ جای ایران امروزی. یک زبان وارداتی محض از شمال شرق در خارج از مرزهای ایران امروزی است. این را هم من نمی‌گویم؛ استادان زبان و ادبیات فارس از قبیل: فروزان‌فر و نفیسی و خانلری و مصطفوی و وحیدیان کامیار و ... می‌گویند. دیگر اینکه سلجوقیان همه جای فلات ایران را تصرف کردند، چرا فقط آذربایجان ترکی زبان گشت؟! ری پایتخت سلجوقیان بود، چرا ری و مضافاتش به طور یکنواخت ترک‌زبان نشدند؟ سلجوقیان و بعدها صفویان هم به اصفهان رفتند، چرا اصفهان درست ترک‌زبان نشد؟

دکتر هیئت در تحلیل این بخش از کتاب مرشدی‌زاد می‌نویسد: « کسانی که تاریخ ایران را از کتب تاریخی قدیم عربی، فارسی و یا منابع خارجی مطالعه کرده‌اند، به خوبی آگاهند، که فارسی را غزنویان و سلجوقیان به ایران آوردند و آن را زبان رسمی قرار دادند، حتی بعد از فتح آسیای صغیر به دست سلجوقیان روم و انتخاب شهر قونیه بعنوان پایتخت آنها هم فارسی را زبان رسمی انتخاب کردند. قبل از غزنویان یک شاعر فارسی‌گو در آذربایجان و حتی کل محدوده‌ی ایران نداریم. حنظله بادغیسی نخستین شاعر فارسی‌گو از بادغیس شمال افغانستان و رودکی هم از آسیای میانه است. از اینجا اعتبار علمی و بی‌نظری تاریخدانانی که دیدگاه‌هایی مشابه دکتر شیخ‌الاسلامی دارند، بخوبی آشکار می‌شود. »^{۶۹}

در فصل سوم مرشدی‌زاد به تأثیر سیاست داخلی دولت‌ها و تأثیر آن در نگرش روشنفکران آذربایجانی پرداخته است. در این بخش به اعتقاد نویسنده سیاست همانندسازی که از زمان رضاشاه آغاز شده بود، در دوره‌هایی با وقفه و فراز و نشیب همراه بوده است. این وقفه‌ها و فراز و نشیب‌ها از نظر وی عبارتند از: آغاز دهه ۱۳۲۰، دو سال نخست بعد از انقلاب اسلامی و دوره ریاست جمهوری سید محمد خاتمی. این سه برهه تاریخی البته برای زبان ترکی آذربایجانی فضایی برای تنفس فراهم کرده،

لیکن سنت‌های اداری و آموزشی و فرهنگی که قبلاً بنیاد گذاشته شده بودند؛ تأثیرگذاری و روند استحاله زبان ترکی را کماکان حفظ کرده بودند.

رضاشاه با تمهیداتی گسترده در ایران به سلطنت رسید و همان‌گونه که خود مرشدی‌زاد نیز بدان معترف است؛ ناسیونالیسم فارسی و قوم‌گرایی فارسی، نقش درجهٔ اولی در ارتقاء رضاخان به پادشاهی بر عهده داشت. گفتنی است این ناسیونالیسم تجددگرا از سال‌ها قبل و حتی قبل از مشروطه شکل گرفته بود و از هر فرصتی برای پیشبرد اهداف خود استفاده کرده بود، لیکن تغییر سلطنت را باید مهم‌ترین دستاورد این گروه ناسیونالیست به حساب آورد، که زمینه را برای پیاده ساختن کامل آمال ضدّ ملی، ضدّ دینی و ضدّ ترکی فراهم کرد. اصولاً تجدّدطلبی بر خلاف ادعاهایش در ذات خود حامل گونه‌ای خیانت و وطن‌فروشی نیز بود و شاهد مثال این امر فراهم آوردن زمینه‌های تجدید قرارداد نفت از سوی این گروه و پادشاه قدر قدرت آن بود. دیگر اقدامات این گروه؛ یعنی، قلع و قمع زبان‌ها و فرهنگ‌های ریشه‌دار ملت ایران را نیز باید در چهارچوب اقدامات مخرب ضدّ ملی و ضدّ فرهنگی این گروه به حساب آورد. برخورد مرشدی‌زاد با این قبیل اقدامات دورهٔ رضاشاهی یک برخورد بی‌طرفانه و فاقد اعلام موضع می‌باشد؛ در حالی که همین شخص به راحتی اقدامات روشنفکران قومی آذربایجانی را تخطئه می‌کند و بخصوص انگ وابستگی به خارج و یا تحت تأثیر خارجی بودن را به ایشان می‌زند. وی در این بخش زمانی که از مواضع نشریات عمدهٔ آن‌زمان که مبلغان همان ناسیونالیسم ایرانی و به تعبیری بهتر ناسیونالیسم فارسی‌گرا بودند؛ از دکتر محمود افشار هم یادی می‌کند و بعد از بیان شرح حالی مختصر از وی می‌نویسد: «وی استبداد فرهنگی و تعمیم زبان فارسی را به عنوان زبان رسمی و ملی راه حلّ وحدت ملی ایران می‌دانست.»^{۷۰}

او در ادامه ضمن اشاره به آغاز انتشار مجلهٔ آینده، مطلب آغازین محمود افشار را نیز در آن درج می‌کند و می‌نویسد: «ایده‌آل یا مطلوب اجتماعی ما حفظ و تکمیل وحدت ملی ایران است ... مقصود ما از وحدت ملی ایران وحدت سیاسی و اجتماعی مردمی است، که در حدود امروز مملکت ایران اقامت دارند. این بیان شامل دو مفهوم دیگر است، که عبارت از حفظ استقلال سیاسی و تمامیت ارضی ایران باشد. چگونه به وحدت ملی خواهیم رسید؟ اما منظور از وحدت ملی این است که در تمام مملکت فارسی عمومیت یابد ... کرد، لر و قشقایی و عرب، ترک و ترکمن و غیره فرقی با هم نداشته؛ هر یک به لباسی ملّی و به زبانی متکلم نباشد ... به عقیدهٔ ما تا در ایران وحدت ملی از حیث زبان، اخلاق، لباس و غیره حاصل نشود؛ هر لحظه برای استقلال سیاسی و تمامیت ارضی، احتمال خطر وجود دارد. اگر ما نتوانیم همهٔ نواحی و طوایف مختلفی را که در ایران سکنا دارند؛ یکنواخت کنیم؛ یعنی، همه را به تمام معنی ایرانی نماییم، آیندهٔ تاریکی در جلو ماست. آنها که به تاریخ ایران علاقه دارند، آنها که به زبان فارسی و ادبیات آن تعلّق خاطر دارند؛ آنها که به مذهب شیعه علاقه‌مند هستند؛ باید بدانند که اگر رشتهٔ وحدت این مملکت از هم گسیخته شود، هیچ باقی نخواهد ماند. پس باید همه یکدل و یکصدا بخواهیم و کوشش کنیم که زبان فارسی در تمام نقاط ایران

عمومیت پیدا کند و به تدریج جای زبانهای بیگانه را بگیرد. باید مدارس ابتدایی برای آموزش زبان فارسی و تاریخ ایران تأسیس شود ... باید هزارها کتاب و رسالهٔ دلنشین و کم‌بها به زبان فارسی در تمام مملکت به‌خصوص آذربایجان و خوزستان منتشر شود. اسامی جغرافیایی غیر فارسی را باید تبدیل کرد و با توجه به بسیاری از مسائل دیگر به وحدت ملی دست یابیم.^{۷۱}

از لحن و بیان مرشدی‌زاد در این کتاب می‌توان گفت وی دلباختهٔ جریان اصلاح‌طلبی و جامعه مدنی است. به لحاظ نظری و ایجابی چنین کسی باید خود نیز دمکرات منش، معتقد به پلورالیزم و دور از استبداد رأی موجود در بین مردم و بخش عمده‌ای از سیاسیون و روشنفکران ما باشد و حقوق حقهٔ همگان در ایران برای وی موضوعیت داشته‌باشد. لیکن در این بخش که نوشته‌های افشار را نقل می‌کند؛ نوشته‌هایی که از نظر هر انسان فهیم و منصفی حکم جنایات فرهنگی را دارند و می‌توانند به بروز جریانات خونبار بسیاری در آینده منجر شوند؛ همان‌گونه که منجر هم شد؛ باز هم مرشدی‌زاد کلامی علیه این آرای طوایف شوونیست نمی‌نویسد و با آرامش و وقار تمام از کنار این نوشته‌های برخاسته از خوی‌های حیوانی رد می‌شود. محو زبان، فرهنگ، لباس، اخلاق و حتی اسامی باستانی جغرافیایی بخش عمدهٔ مردم ایران در این شیء عجب هیچ احساسی بر نمی‌انگیزد. این بی‌احساسی و یا بهتر بگوییم هم‌احساسی با ناسیونالیست‌های فاشیست مشرب در هنگام نقل و درج شعر عارف قزوینی در مجلهٔ ایرانشهر نیز ادامه می‌یابد و وی به هیچ وجه خود را ملزم نمی‌بیند در برابر این شعر بی‌منطق و جاهلانه اعلام نظر کند و بپرسد که چرا باید زبان ترک را از پس گردن بیرون کشید. دکتر هیئت در تحلیل این شعر عارف قزوینی می‌نویسد: «در مورد شعر عارف قزوینی قضاوت را به خوانندگان عزیز واگذار می‌کنم. فقط از مؤلف محترم و همفکران ملی‌گرایشان (که قوم‌گرایند) سؤال می‌کنم، آیا نیرویی قویتر از اثر تحقیرآمیز این شعر و گفته و نوشته‌های آقایان ملی‌گرای ترک‌ستیز، که شرح آنها در کتاب ایشان رفته‌است، می‌تواند احساس خفته‌ی قومی و هویت‌خواهی مردم به‌ویژه روشنفکران ترک ایرانی و یا به قول مؤلف آذری را تحریک و بیدار نماید؟ آیا با وجود این شعرا و نویسندگان خودی نیازی به تبلیغ و تحریک بیگانه باقی می‌ماند؟ به این ترتیب اگر دکتربراهنی گفته‌است، استعمار به‌ویژه استعمار فرهنگی (هماندسازی، یا ممنوعیت استفاده از زبان مادری توسط اقوام مختلف ایرانی) عامل تجزیه‌طلبی است، سخنی به گزاف نگفته‌است.^{۷۲}

مرشدی‌زاد حتی با علم به غالب بودن وجه ضد آذربایجانی در سیاست‌های تمرکزگرایانهٔ رضاشاه و نقل قولی در این باره از دیوید نیسمان؛ باز هم برای محق دانستن ولو اندک روشنفکران قوم‌گرا، مجاب نمی‌شود:

«دیوید نیسمان معتقد است که ضد آذری بودن وجه غالب سیاست تمرکزگرایانهٔ رضاشاه بود. وی دلیل عمدهٔ آن را تهدیدی می‌داند، که از جانب مرزهای شمالی متوجه ایران بود. همچنین این احتمال که جدایی‌طلبان از این فرصت استفاده کنند و به اهداف خود دست یابند.^{۷۳}

ضد آذری بودن تنها به دلیل تهدید از جانب مرزهای شمالی کشور نبود. این یک رقابت و چشم هم چشمی یکجانبه‌ای بود، که در نزد فارس‌گرایان تندرو، حتی از دوره ماقبل مشروطه شکل گرفته بود. دوره رضاشاه تنها امکان به فعلیت درآمدن و دولتی شدن خواسته‌هایی بود، که چند دهه قبل از آن شکل گرفته بودند.

مرشدی‌زاد به لایحه اسکان عشایر و تصویب آن در مجلس شورای ملی نیز اشاره می‌کند و می‌نویسد: «در سال ۱۳۱۰ لایحه‌ای در مجلس شورای ملی مبنی بر اسکان ایلات کوچ‌نشین در بلوچستان، کردستان، خوزستان، لرستان، آذربایجان و دیگر بخشهای ایران به تصویب رسید. این لایحه با وجود مخالفت نمایندگانی مانند آیت‌الله مدرس به اجرا درآمد و هدف از این سیاست ایجاد دولتی یکپارچه با مردمان واحد، ملت واحد، زبان واحد، فرهنگ واحد و اقتدار سیاسی واحد بود، که با تشکیل ارتش مدرن و خلع سلاح نسبی عشایر از قدرت و احتمال شورش آنها می‌کاست.»^{۷۴}

نتیجه‌ای که نویسنده از این امر می‌گیرد؛ شنیدنی است: «برخی معتقدند، این که عشایر قشقایی نتوانستند در اوایل پیروزی انقلاب شورش مسلحانه‌ای را به دنبال دستگیری خسرو قشقایی ترتیب دهند، مرهون سیاست رضاشاه در قبال عشایر است.»^{۷۵} نویسنده خواسته یا ناخواسته بر سیاست خشن رضاشاه در قبال عشایر صحه می‌گذارد و به نحوی انقلاب اسلامی را نیز مدیون این اقدام رضاشاه قرار می‌دهد. نتیجه‌گیری نویسنده در این بخش هم فاقد هرگونه اظهار نظر منفی و منتقدانه می‌باشد:

«بدین ترتیب ایران نوینی که در عصر رضاشاه پدید آمد، ایرانی شکل گرفته بر بنیاد الگوی ملت - دولتی که ملتش باید ملت همگن ایران باشد و دولتش دولت مقتدر متمرکز. برای داشتن چنین ملتی لازم بود تمامی هویت‌های مادون ملی و حتی موجودیت آنها نفی می‌شد و بدین دلیل بود، که رضاشاه به اقداماتی از قبیل اسکان عشایر و ... دست زد.»^{۷۶}

مرشدی‌زاد به کاهش پیشگامی آذربایجان در تجارت و صنعت در دوره رضاشاه، که در سایه برنامه‌هایی متعمدانه پدید آمد و نتایج مترتب بر آن هم توجه کرده است؛ لکن همچون دیگر موارد از ایراد و انتقاد بر این اتفاق خبری نیست. او در ادامه اقدامات دوره رضاشاه در آذربایجان به استفاده از مأموران غیربومی و نوع رفتار این قبیل مقامات از عبدالله مستوفی و رؤسای فرهنگ در آذربایجان می‌پردازد و در نهایت وجود ستم و تبعیض در آذربایجان را می‌پذیرد، لکن برای کاستن از اهمیت مسئله بار دیگر در صدد توجیه مطلب برمی‌آید و می‌نویسد: «وجود تبعیض‌هایی از این نوع را نمی‌توان انکار کرد، ولی این سؤال باقی است که مگر رضاشاه سایر شهرهای ایران را ریاض‌الجنان کرده بود؟ و یا مگر ستم‌های مشابهی در حق ساکنان دیگر استانهای ایران حتی استانهای مرکزی روا نمی‌داشت؟ چرا در مورد آذربایجان این اقدامات خشونت‌بار بازتابی سیاسی یافت، ولی در دیگر استانها کمتر چنین بود؟ و آیا می‌توانیم بحران آذربایجان در سالهای ۵ - ۱۳۲۴ را بازتاب این گونه اقدامات قلمداد کنیم؟»^{۷۷}

برای تحلیل این قسمت نیز می‌توان از نظر دکترجواد هیئت بهره برد. دکتر هیئت در این باره می‌نویسد: «در جواب چراهای ایشان باید یادآوری نمایم که ستم رضاشاه در آذربایجان مانند شهرهای فارسی زبان تنها فردی نبود، بلکه در اینجا ستم ملی به‌کار می‌رفت، زیرا توهین و تحقیر شامل همه‌ی مردم بود، چون به زبان ترکی که زبان همه‌ی مردم آذربایجان است، توهین می‌شد و به مردم ترک‌زبان «خر» گفته و از سرشماری تبریز به عنوان «خرشماری» یاد می‌شد و همین برای جریحه‌دار کردن غرور ملی (قومی) آنان و بیداری و هویت‌خواهی کافی بود. ضمناً از آقای مرشدی‌زاد و همفکرانشان سؤال می‌کنم: اگر رضاشاه در همه‌ی استانها بر مردم ستم روا داشته، پس چرا روش استبدادی و فاشیستی او را که به دست بیگانگان حاکمیت مردم ایران را به دست گرفته‌بود ستایش می‌کنید؟ و می‌خواهید آنرا هنوز هم ادامه دهید؟»^{۷۸}

یک نکته را هم می‌توان به این جواب اضافه کرد. آذربایجان آن روز هنوز نیم جانی داشت. هنوز روح مبارزه‌جویی در وجودش خشک نشده‌بود و وارث مبارزات چهل ساله قبل از برپایی فرقه دمکرات بود و نمی‌توانست مثل دیگر ایالات تماشگر باشد و از انجام مسئولیت خود تن زند.

نویسنده کتاب «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی» در ادامه به نکته‌ای اشاره می‌کند که حائز اهمیت است:

«شاید آنچه بیش از هر چیز این وضعیت را تحمل ناپذیر ساخته‌بود؛ بروز این وضعیت به دنبال دوره‌ای از رفاه و رونق در آذربایجان بود. آذربایجان که زمانی ثروتمندترین، یا یکی از ثروتمندترین استانهای ایران بود؛ ستاره بخت آن در دوره رضاشاه رو به افول گذاشت و این محرومیت به دنبال وفور نوعی ناکامی در پی آورد.»^{۷۹}

نویسنده فهمیده است که شخص یا ناحیه اصل و نسب‌دار و غنی وقتی از اسب بیفتد؛ احساساتش بیش از دیگران جریحه‌دار می‌شود و لاجرم عکس‌العملش شدت و تندی بیشتری خواهدداشت. با وجود این، باز هم نویسنده در پی گردن نهادن به حقیقت نیست و این عنادی که در سراسر کتاب وی جاری است؛ یک بار دیگر او را وامی‌دارد که بلافاصله تأثیر عامل خارجی را به گونه‌ای پررنگ در کنار آن مطرح و تأثیر عوامل داخلی را تا حد امکان کم‌رنگ سازد:

«جریان‌های چپ که از شوروی هدایت می‌شدند نیز از این وضعیت بهره‌برداری کردند و مرثیه‌هایی در باب آن سرودند.»^{۸۰}

وی برای پررنگ جلوه دادن دخالت شوروی در این باب، نقل قولی از یک نویسنده غربی به نام لوئیس فاوست هم می‌کند، تا در خیال خود اهمیت تأثیرات خارجی در پدید آمدن فرقه دمکرات را اساسی‌تر نشان دهد. به نظر می‌رسد آقای مرشدی‌زاد نیز از آن دسته نویسندگانی شرقی یا جهان‌سومی است، که خود را همچون موجودی میکروسکوپی فرض کرده و در زیر میکروسکوپ یک نویسنده یا متفکر غربی قرار می‌دهند، تا از این طریق به شناخت خود نائل شوند و واقعیات ملموس و دنیای واقعی برای شناخت پیدا کردن آنها از خودشان کفایت نمی‌کند. آذربایجانی آنقدر در دوره رضاشاه بدی دیده‌بود، که نیازی به تحریک

عوامل خارجی در جنبش خود نداشته‌باشد. از گذشته هم نشان داده‌بود که قلب تپنده ایران و پیشتاز حرکات مردمی و ضد استبدادی در ایران است و همه در ایران می‌نشینند، تا ببینند آذربایجان چه می‌کند؛ هر چند که بیشتر مواقع آذربایجان رنج کشیده، لکن نانش را دیگران خورده‌اند.

نویسنده در ادامه راه ته‌مانده انگیزه‌های زبانی در آذربایجان را نیز به مهاجرین نسبت می‌دهد، تا پروسه ارتباط دادن اصل حرکت به خارج را تکمیل کرده‌باشد:

«مسئله زبان در آذربایجان اصلی کلی بود، که میان دو گروه بومی و مهاجر به وجود آمده بود. مهاجران که در زمانی دراز در روسیه زندگی کرده‌بودند و در سال ۱۹۳۷ (۱۳۱۶) به دنبال روش سیاسی استالین موسوم به «بازگشت به وطن» به ایران بازگشته‌بودند، آمادگی بیشتری برای همکاری با مقامات شوروی داشتند و در واقع اینها بیش از هر کسی به مسئله زبان در آذربایجان دامن می‌زدند و این امر باعث اختلاف میان آنها و اعضای بومی حزب توده در آذربایجان شده‌بود و حزب را به انشعاب تهدید می‌کرد.»^{۸۱}

وی در همین بخش از اعزام خلیل ملکی به تبریز هم خبر می‌دهد و می‌گوید ملکی برای رفع اختلافات به عنوان بازرس کمیته مرکزی به تبریز فرستاده‌شد. قبلاً در باره بلاهت خلیل ملکی نکاتی گفته‌بودیم، لیکن نکته‌ای که خود وی در جریان این مأموریت دیده و گزارش کرده و نیز در خاطرات سیاسی خود نگاشته‌بود؛ گوشه دیگری از عمق این بلاهت را آشکار می‌سازد. این ساده‌لوح خودفروخته طرح شعار «آنا دیلی» در تبریز را یک شعار «شوروی پرستانه» قلمداد می‌کند و این اظهار نظر بر دل جناب مرشدی‌زاد می‌نشیند. ملکی می‌نویسد:

«از جمله شعارهای شوروی پرستانه (نگفتم شوروی دوستانه) که در میتینگها ظاهر می‌شد «آنادیلی»؛ یعنی، به زبان مادری بود. آنان می‌خواستند زبان ترکی (در حقیقت زبان باکو) [۹] در مدارس و ادارات زبان رسمی باشد. این میتینگها به تظاهراتی که مثلاً ممکن بود در باکو برپا شود؛ بیشتر شباهت داشت تا به تظاهراتی که حزب توده مثلاً در تهران داشت.»^{۸۲}

برای روشنفکر از دین و زبان و زادگاه خود بریده و در تهران نشسته‌ای چون ملکی بعید نیست که زادگاه خود و مردم خود و زبان مردم خود را شناسد و تلاش همشهریانش برای صیانت از زبان مادری را یک شعار شوروی پرستانه به حساب بیاورد. خود مرشدی‌زاد تعبیر خوبی در باره ملکی و امثالهم به کار می‌برد؛ آنجا که می‌نویسد: «این روشنفکران فارس و فارسی شده؛ خواهان گسترش سریع نظام آموزشی دولتی بودند.»^{۸۳}

شکل ساده و آشناتر نوشتهٔ مرشدی‌زاد این است که: روشنفکران توده‌ای خودفروخته و از هویت تهی شدهٔ آذربایجانی خواهان ادامهٔ همان جریان همانندسازی و آسیمیلیاسیون دورهٔ رضاشاهی و محو زبان ترکی بودند. از این رو در نظر وی ملی و ایران‌گرا جلوه می‌کردند.

نوع دیدگاه وی در بارهٔ فرقهٔ دمکرات نیز جالب توجه است و از میزان انصاف و وفاداری او به حقیقت سخن می‌گوید. وی در بارهٔ گروه‌های تشکیل دهندهٔ فرقهٔ دمکرات می‌نویسد: «پیشه‌وری عناصر ناراضی آذربایجان، آسوریها، ارمنیها، مهاجرین، اعضای قدیمی حزب کمونیست و برخی از اعضای حزب توده را در نقاط مختلف تحت لوای حزب جدیدش گرد آورد. قفقازیهای شوروی و نظامیان ارتش سرخ نیز در بنیان این حزب جدید نقش داشتند.»^{۸۴}

در تصویری که مرشدی‌زاد از حزب دمکرات برای ما مجسم می‌کند؛ مردم آذربایجان شرکت ندارند. جز اندکی ناراضی، بقیهٔ حزب را اینها تشکیل می‌دهند: آسوری‌ها، ارمنی‌ها، مهاجرین، اعضای قدیمی حزب کمونیست، برخی اعضای حزب توده، قفقازیهای شوروی [با وجود اشاره به مهاجرین معلوم نیست؛ این قفقازیهای شوروی دیگر چه صیغه‌ای است؟] و نظامیان ارتش سرخ. ظاهراً تشکیل حزب در آن روزگاران کاری سخت و نیازمند کلی کادر خارجی، یک ارتش خارجی و اختلاط عجیب و غریبی از اقوام مختلف بوده‌است! مانده‌ایم که چگونه در تهران و بدون داشتن این‌همه نیرو حزب تشکیل می‌شد. یقیناً احزاب تهران فقط احزابی اسمی بوده‌اند، چون از این همه نیرویی که در آذربایجان به وفور موجود بود، لیکن در تهران یافت نمی‌شد؛ بی‌بهره بوده‌اند!

مرشدی‌زاد گریزی نیز به بیانیهٔ ۱۲ ماده‌ای فرقهٔ دمکرات می‌زند و چون در اصل بیانیه، نکته‌ای که قابل رد کردن باشد و یا مغایر با تمامیت ارضی ایران باشد؛ نمی‌بیند به ناچار آسمان به ریسمان می‌بافد و مطالبی بی‌ربط و حاشیه‌ای به قلم می‌آورد. وی از انور خامه‌ای نیز نقل قولی می‌آورد. خامه‌ای کادر فعال حزب دمکرات را به سه دسته تقسیم می‌کند. او گروه اول را شخصیت‌هایی ملی می‌نامد و شخصیت‌های ملی فرقه در نظر او عبارتند از:

«شبستری، دکترسلام‌الله جاوید، جعفر کاویان، کبیری، رضا رسولی، غلامرضا الهامی، نظام‌الدوله رفیعی و گروهی از فئودالها و سرمایه‌دارانی، که به خاطر حفظ ثروت و موقعیت خویش به این فرقه پیوسته بودند؛ تشکیل می‌دادند. اینها اغلب در پشت پرده با مقامات حاکمهٔ تهران و توسط آنها به طور غیرمستقیم با انگلیسیها و آمریکائیها رابطه داشتند، در حالیکه با شورویها نیز لاس می‌زدند. به اعتقاد وی در آخر نیز اینها بودند که آخرین ضربه را به فرقه وارد کردند و آن را متلاشی کردند.»^{۸۵}

انور خامه‌ای هم راست می‌گوید هم دروغ. دروغ می‌گوید چون بسیاری از کسانی که نام برد، شخصیت‌هایی ملی نبودند، بلکه گروهی سست عنصر یا خودفروخته بودند. راست می‌گوید چون همین گروه با دودلی، بی‌مرامی، دنیاطلبی و حتی خیانتکاری

فرقه را بدون گرفتن کوچک‌ترین امتیازی به اضمحلال کشاندند. باید اعتراف کرد پیشه‌وری با بد کسانی به سیزده بدر رفته بود. خامه‌ای گروه دوم را نیز این‌گونه معرفی می‌کند:

« گروه دیگر مهاجران یا مهاجرنمایانی مانند بی‌ریا، پادگان، غلام یحیی [دانشیان]، میررحیم ولایی، میرقاسم چشم‌آذر، تقی شاهین، جهانشاهلو، فریدون ابراهیمی و امثال اینها بودند. اینها فرصت‌طلبان و مقام‌پرستانی بودند، که گمان می‌کردند بالاتر از استالین خدایی نیست. نه آرمانی داشتند و نه به ایدئولوژی معتقد بودند. همه چیز برای آنها در دست شوروی بود ... کوچک‌ترین پیوندی میان آنها و ایران یا آذربایجان وجود نداشت. آنها بی‌وطن به معنی واقعی کلمه بودند. »^{۸۶}

در اینجا هم سخن انور خامه‌ای آمیخته‌ای از راست و دروغ می‌باشد. گروهی از کسانی که نام برده، می‌توانند بی‌وطن محسوب شوند. بی‌وطنانی که کار فرقه برایشان حکایت «سنگ مفت و گنجشک مفت» را داشت و گویی حکایت فرقه برای اینان حکم تفریح و تفتن داشت. نه آرمانی، نه دردی و نه مرامی؛ نه در پی ایدئولوژی بودن و نه به سرنوشت چندین هزار انسان پاک باخته اندیشیدن. ایشان انسان‌های بی‌عار و بی‌خیالی بودند که برخی از همین گروه نزدیک یک قرن زیستند. حتی بعضی از ایشان برای نجات شاه از طوفان انقلاب اسلامی کارشان به تعریف و تمجید از شاه در سال ۱۳۵۷ انجامید و این حکایت نصرت‌الله جهانشاهلو بود و در نهایت نوشتن «غلط کردم نامه‌ای» به نام «ما و بیگانگان». هم اینک هم ساده‌لوحانی از نوشته‌ها، مصاحبه‌ها و گفتگوهای محافل خصوصی این سست عنصر برای اثبات تجزیه‌طلبی فرقه و یا انکار حقوق زبانی و فرهنگی آذربایجان بهره‌برداری می‌کنند. اما پایان سخن در این بخش اینکه همه کسانی که در این گروه از ایشان نام برده شده‌است؛ چنین حکایتی نداشتند؛ بلکه سرنوشتی خونبار پیدا کرده و خود را بر سر دار دیدند و حاضر نشدند برای نجات از چوبه دار از آنچه کرده بودند و گفته بودند؛ بگذرند.

گروه سوم از کادر فرقه دمکرات از نظر انور خامه‌ای عبارت بودند از: « سومین گروه کادرهای سابق حزب توده بودند و به اعتقاد انور خامه‌ای بر خلاف میل خود و به اجبار عضو فرقه شده بودند. آنها هر چه می‌خواستند برای تمام ایران می‌خواستند، نه برای آذربایجان و باطناً با مرام و تاکتیک و رهبران فرقه من‌جمله پیشه‌وری مخالف بودند. »^{۸۷}

انور خامه‌ای این بخش را هم دانسته یا نادانسته کج دیده‌است. اینکه خامه‌ای می‌گوید «اعضای حزب توده هر چه می‌خواستند برای تمام ایران می‌خواستند و تلویحاً خاطرنشان می‌کند، که پیشه‌وری این‌گونه نبود»؛ بیشتر به یک مزاح شبیه است. بیشتر اعضای حزب توده یک سری موجودات ماشینی بودند، که مغزشان را به کادرهای بالای حزب اجاره داده بودند. خود حزب توده با رهبران بی‌کفایتش هم به قدری کافی در امتحانات ملی رفوزه شده بودند و با این اوصاف حرف از ملی و ایران‌گرا بودن این حزب ادعای بی‌بنیانی است. معلوم نیست پیشه‌وری چه هیزم تری به این اهالی قلم و سیاست فروخته بود، که این گونه در باره وی قضاوت‌های غیرمنصفانه کرده و می‌کنند و ادعای تجزیه‌طلبی پیشه‌وری از جانب ایشان گوش فلک را کر کرده‌است. می‌توان

حدس زد پیشه‌وری هدف اصلی و اساسی این گروه نیست و برای ایشان پیشه‌وری نماد آذربایجان و آن دسته از آذربایجانی‌های هویت‌گرایی است، که با اقدامات خود روند فارسی‌سازی و گسترش قلمرو فارسی در آذربایجان و دیگر نقاط ترک‌نشین ایران را مختل کرده و موجب حسّاس گشتن دیگر اقوام غیر فارس ایران در جهت توجّه به هویت خود و مطالبه حقوق زبانی و فرهنگی خود شده‌اند.

نویسنده کتاب «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی» در ادامه عقده‌گشایی علیه سیدجعفر پیشه‌وری ادّعا می‌کند که او روز به روز به طرف تجزیه‌طلبی و انفصال از ایران پیش می‌رفت^{۸۸} و این را در حالی مطرح می‌کند که پیشه‌وری روز به روز به طرف ابهام‌زدایی پیش می‌رفت و روشن‌ترین شاهد مثال هم قرارداد فرقه با دولت مرکزی بود، که به موجب آن خود پیشه‌وری به کلی کنار رفت و به ریاست فرقه بسنده کرد و اداره امور را به همکار وارفته خود سلام‌الله جاوید سپرد، که از طرف دولت مرکزی سمت استانداری یافته‌بود. طبق توافق‌نامه مقرر شد رئیس‌داری و رؤسای ادارات به پیشنهاد انجمن ایالتی و تصویب دولت انتخاب شوند و حتّی مقرر شد نیروهای فدایی در ژاندارمری کشور ادغام شوند و مجلس ملی هم به انجمن ایالتی تقلیل درجه یافت. با این توافقات شبهه‌ها برطرف شده‌بود. حتّی ارتش سرخ هم رفته‌بود و نمی‌توانست برگردد. پس این کدام تجزیه طلبی است که حضرات از آن حرف می‌زنند؟ آنچه موجب رودل کردن خیلی‌ها شده‌است و می‌شود؛ دو ماده از اعلامیه ۱۲ ماده‌ای است، که در آن بر حقوق زبانی آذربایجان تأکید شده‌است. حضرات می‌گویند: اعلامیه ۱۲ ماده‌ای عروس بسیار زیبا و جذابی است، لیکن بهتر بود فرقه برای زیباتر شدنش دو چشم این عروس؛ یعنی، موادّ یک و سه را از حدقه درمی‌آورد، تا نور علی نور شود. پیشه‌وری حاضر به کور کردن چشم این مراجعت‌نامه نشد، تا عمری نفرین دروغ‌گویان، خودفروختگان، وطن‌دوستان آبکی و ملی‌گرایان توخالی را بر خود بپذیرد.

مرشدی‌زاد برای تخطئه بیشتر فرقه ادّعا می‌کند؛ فرقه از حمایت توده‌ای وسیعی برخوردار نبود. حتّی می‌گوید فرقه در آغاز حرکت فقط حدود ۲۰۰ نفر هوادار داشت، که آن را هم روس‌ها جمع کرده‌بودند:

«بنابه یک گزارش این حرکت در ابتدا فقط حدود ۲۰۰ نفر هوادار داشت. احتمالاً هم می‌توان گفت، آن حدّ از حمایتی هم که حزب دمکرات از آن برخوردار بود، از قبل توسط اتحادشوروی و حزب توده برای آن فراهم شده‌بود.»^{۸۹}

عناد با حق، انسان را این گونه به حسیّض مضحکه شدن می‌کشاند. انگار فراموش کرده‌است، که قبلاً گفته‌بود در این حرکت، تنها رقم مهاجرین شرکت کننده به بیش از پنج‌هزار تن بالغ می‌شد. اخبار و گزارش‌های برجای مانده از آن زمان نتیجه‌ای مغایر با نظر مرشدی‌زاد در اختیار ما می‌گذارد. حتّی تصاویر و فیلم‌های باقی‌مانده از آن دوران و حضور انبوه مردم در میتینگ‌ها و سخنرانی‌های شخصیت‌های مرتبط با فرقه، حقیقتی مغایر با نظر مرشدی‌زاد را اثبات می‌کند. بخشی از جامعه آذربایجان با حرکت فرقه دمکرات همراهی کردند، لیکن مدیریت ضعیف، بی‌برنامگی سیاسی و نظامی، نبود استراتژی مناسب برای وضعیت‌های

مختلفی که در جریان امور در طی زمان می‌توانست پیش بیاید؛ منجر به بلا استفاده ماندن نیروی متراکم مردمی شد. با این همه اگر ایشان همچنان بر نبود حمایت مردمی از فرقه اصرار می‌ورزند؛ ناچاریم از در دیگری وارد گشته و بگوییم: کم و زیادی هوادار فی‌نفسه مهم نیست. به جز فرازهایی کم‌شمار از تاریخ، مبارزه و حق‌جویی پیوسته مظلوم و تنها بوده‌است و بیشتر انسان‌ها یا توان و امکان مبارزه را نداشته‌اند و یا سر در آخور عافیت‌طلبی کشیده‌اند. آغاز هر کار مصلحانه و حق‌طلبانه با کمبود نیرو و رهرو قرین است. پیامبر عظیم‌الشان ما هم در آغاز کار تنها دو نفر هوادار داشت. پس کمی و زیادی هوادار ملاک حق بودن، یا ناحق بودن نیست. از سوی دیگر مرشدی‌زاد تصویری از جامعه آن روز آذربایجان و ایران در ذهن ندارد. مردمی گرفتار اشغال و کمبود و قحطی و بیماری و بی‌درمانی و مردمی که عجلتاً درگیر فرزند و نان و جامه و قوت است و توان سیر در ملکوت را ندارد. دشواری و کمبود و قحطی و ناامنی در آذربایجان نمود بیشتری نسبت به تهران و نواحی مرکزی هم داشت و با افزودن مردم اکثراً بی‌سواد به این عوامل، دیگر از مردم و توده توقع زیادی نمی‌توان داشت؟

مرشدی‌زاد از درخواست خودمختاری و تعیین دولت خودمختار ملی و تعیین نخست‌وزیر و مجلس ملی به عنوان نشانه‌های تجزیه‌طلبی نام می‌برد. در تحلیل این ادعا باید گفت: خوب است که این نادان در روزگار معاصر به‌سرمی‌برد و می‌بیند که کشورهای فدراتیو در داخل قلمرو خود مجلس ایالتی و نخست‌وزیر ایالتی دارند و داشتن اینها معنای تجزیه و اضمحلال کشور را ندارد. به عنوان دم‌دستی‌ترین مثال ایشان می‌توانند به کشور هند و سیستم اداره آن نظری بیندازند، تا این‌گونه خود را مضحکه خلاق نسازند. اگر از نظر مرشدی‌زاد داشتن دولت خودمختار محلی و مجلس محلی یا ایالتی بر تجزیه‌طلبی دلالت می‌کنند، این امر با قرارداد بین دولت مرکزی و فرقه در خرداد سال ۱۳۲۵ مرتفع شده‌بود و دیگر از آنچه وی ادعا می‌کند؛ خبری نبود. حتی در قوانین فعلی کشور، شوراهای استانی هم داریم، که در صورت برپایی چنین شوراهایی امکان ارجاع مسئولیت‌های بسیاری به مناطق و نواحی کشور میسر می‌شود. هر چند که به دلیل پاره‌ای تنگ‌نظری‌ها و فقر دوراندیشی، قوانین مورد اشاره اجرا نشده باقی مانده‌اند. مشکل مرشدی‌زاد و هم‌فکران او خیلی هم به جهل یا ضعف در مباحث نظری و تاریخی مربوط نمی‌شود و مشکل ایشان بیشتر تجاهل است و لجاجت برای اثبات امری باطل و به کرسی نشاندن ادعایی واهی و ارضای حس دشمنی نسبت به آذربایجان و زبان ترکی.

مرشدی‌زاد برای نشان دادن مثلاً موجی که در کشور علیه حرکت فرقه به راه افتاده‌است؛ نقل قول‌هایی از ملیون می‌کند، که اشاره به این اظهار نظرها و نام ملیون مورد اشاره نیز خالی از لطف نیست. او در این راه از سیداحمد کسروی، دکتر محمود افشار، عباس اقبال آشتیانی و سیدضیاءالدین طباطبائی و برخی نشریات نقل قول‌هایی دایر بر مخالفت این ملیون و نشریات ملی می‌آورد. وی از قول احمد کسروی می‌نویسد:

« اگر سایر اقلیتهای زبانی - بخصوص ارمنی ها، آسوریها، اعراب، گیلانیها و مازندرانیها - نیز تقاضای مشابهی مطرح کنند؛ از ایران چیزی باقی نخواهد ماند. »^{۹۰}

او این مطلب را آن گونه که در پاورقی می نویسد؛ از مقاله «در باره آذربایجان» نشریه «پرچم» در مهر ۱۳۲۴، نقل کرده است و گر نه لحن و بیان و سبک این عبارت با سبک معمول و شناخته شده کسروی همسانی ندارد. با این همه در جواب این قبیل ادعاها باید گفت: با طرح چنین درخواستهایی و حتی اجابت آنها از جانب دولت مرکزی، نه فقط چیزی از ایران کم نمی شد، بلکه دوست داشتنی تر هم می شد. کشوری می شد که در آن در سایه حکومتی عادل کمابیش همه به حقوق حقه خویش رسیده اند و در نتیجه دلبستگی بیشتری به این کشور پیدامی کردند.

نویسنده از قول دکتر محمود افشار هم می نویسد: « آذربایجانی تنها گویشی از گویشهای ایران زمین است و نمی تواند به عنوان یک زبان اساس ملیت به حساب آید. اساس ملیت ایران باید استوار بر تاریخ، ترکیب نژادی و بالاتر از همه خصوصیات مردمانش باشد. »^{۹۱}

ما هم همین را می گوئیم. فارسی تنها گویشی از گویشهای ایران زمین است و نمی تواند به عنوان یک زبان اساس ملیت ما ایرانی ها به حساب آید. در باره بخش دوم سخن افشار هم باید گفت: این دیوانه نژادپرست دروغ می گوید. اساس کارش در فتنه انگیزی های قریب هفتاد ساله اش در ایران استوار کردن ملیت ایران بر اساس زبان فارسی بوده و در این راه هر کاری می توانست برای ریشه کنی زبان ترکی در ایران انجام داد.

مرشدی زاد جمله ای نیز از سرمقاله «آذربایجان کانون وطن پرستی ایران است.» روزنامه اطلاعات مورخ دوم مهر ۱۳۲۴ می آورد: « ترکی زبان بومی آذربایجان نیست، بلکه گویشی بیگانه است، که مهاجمان مغول و تاتار بر این منطقه تحمیل کرده اند. »^{۹۲} با این نوع نگاه ها و تحلیل ها نتیجه کار روشن است. می گوید: ترکی هم غیر بومی است، هم بیگانه است، هم تحمیلی است و هم مغول و تاتار آن را تحمیل کرده اند. با پذیرش این نگاه و منطق، با زبان ترکی؛ جز ریشه کن کردن آن چه می توان کرد؟!

عباس اقبال آشتیانی دیگر نویسنده از جمع ملیون مورد توجه آقای مرشدی زاد می باشد. وی از قول آشتیانی می نویسد: « چه کسی آثار غنی و جهانگیر فردوسی، سعدی، مولوی و حافظ را با وراجی مهجور و ناهنجار غارتگران ترک عوض می کند؟ »^{۹۳} در باره بی ادبی، گستاخی و دوری اقبال آشتیانی از عوالم انسانیت قبلاً نکاتی شنیده و خوانده و نوشته بودیم؛ لیکن این عبارت ما را برای پی بردن به ماهیت اقبال آشتیانی از هر قول و بیان دیگری بی نیاز می سازد. ما قبلاً هم از اقبال آشتیانی توقع اظهار نظرهای مؤدبانه نداشتیم، لیکن نویسنده ای که در روزگار حاضر مطلب می نویسد، این مقدار نباید بفهمد که این جملات دل هم میهنان او را جریحه دار می سازد و پرهیز از درج چنین مطالب سخیفی اولی و ارجح است؟

نقل قول از حزب اراده ملی سیدضیاءالدین طباطبائی چشمه دیگری از این قبیل اظهارات ملیون وطنی را در معرض دید خواننده قرار می‌دهد:

« فارسی باید همچنان زبان درسی در کلیه مدارس دولتی باشد، زیرا ترکی صرفاً یادگار شومی است از مغولان وحشی که به ایران هجوم آوردند و سراسر خاورمیانه را عرصه غارت و تاخت و تاز خود قرار دادند. »^{۹۴}

در و تخته خوب با هم جور شده و پیوند مبارکی یافته‌اند. سیدضیاء انگلیسی می‌نویسد و خزغبل می‌بافد و مرشدی‌زاد نویسنده دوران انقلاب اسلامی لذت برده و امضا می‌کند. این مغولان اگر قصد تحمیل داشتند، چرا زبان خود را گذارده، ترکی را تحمیل کردند؟!

نویسنده در بررسی دوره بعد از فرقه دمکرات تا پایان سلسله پهلوی در سال ۱۳۵۷، نکته‌ای را بیان می‌کند، که تا حدی موجب تعجب است:

« اگر چه رژیم پهلوی در کسب مشروعیت خود تنها متکی به حمایت مردمی نبود، ولی اراده مردم یکی از منابع مشروعیت آن به شمار می‌رفت. »^{۹۵}

اگر مقصود نویسنده از به شمار آمدن اراده مردم به عنوان یکی از منابع مشروعیت رژیم پهلوی، به شمار آمدن به لحاظ نظری است؛ می‌توان عقیده وی را پذیرفت، لکن از ظاهر کلام برمی‌آید که وی در عالم واقع رژیم پهلوی را به متکی بر اراده مردم می‌داند. در این صورت جز حیرانی کار دیگری از دستمان بر نمی‌آید! چگونه می‌توان رژیمی پلیسی را که نقاط اتکانش قوه قهریه و دول خارجی و حتی مطلع پیدایش چنین دولتی وابسته به اراده دول امپریالیستی است، متکی به آرای مردم به حساب آورد؟! مرشدی‌زاد در باره سیاست فرهنگی دوره محمدرضا پهلوی هم می‌نویسد: « شیوه آموزشی مرسوم در دوره رضاشاه، در دوره محمدرضا پهلوی نیز ادامه یافت. در این نحوه آموزش بیشتر بر فرهنگ مسلط تأکید می‌شد و به جای خرده فرهنگهای موجود در ایران، یا جهان اسلام بیشتر به فرهنگ اروپایی - آمریکایی توجه می‌شد. »^{۹۶}

اصطلاح خرده فرهنگ نیز از آن اصطلاحات ابلهانه‌ای است، که لقلقه زبان ناسیونالیست‌فارسی‌گرای معاصر و نیز اهل قلم و سیاست و فرهنگ در ایران معاصر شده‌است. زبان ترکی در ایران خرده فرهنگ نیست. یک سرشماری به دور از حب و بغض می‌تواند ترک را بزرگ‌ترین گروه قومی - زبانی ایران معرفی کند و دقیقاً به همین دلیل است، که در سرشماری‌های کشور هیچ گاه تعیین زبان مردم جایگاهی ندارد.

مرشدی‌زاد اعتراف می‌کند آذربایجان در دوران پهلوی برتری اقتصادی خود را از دست می‌دهد و کم توجهی به اقتصاد آذربایجان در سرلوحه برنامه‌های رژیم پهلوی قرار می‌گیرد. وی با ارائه آماری از برنامه چهارم توسعه در دوران محمدرضا پهلوی به گفته

خود سندیّت نیز می‌بخشد و در نهایت می‌نویسد: «دولت در سیاستها و برنامه‌های خود نسبت به استانها نوعی تبعیض روا داشته‌بود. شاید بتوان این مطلب را بدین صورت توجیه کرد، که دولت شاه به دلایل امنیتی و با توجه به این امر که مراکز صنعتی باید از مرزها دور بمانند، تا در زمان وقوع جنگ احتمالی از حمله مصون باشند؛ این تبعیض را روا داشته است، ولی به هر صورت این واقعیت وجود داشت و این احساس را برمی‌انگیخت که سیاستهای عمرانی و توسعه‌ای دولت بیشتر معطوف به استانهای فارسی‌زبان است. البته این مطلب را نیز نباید فراموش کرد، که وضع آذربایجان نسبت به استانهای کردستان و بلوچستان بهتر بود.»^{۹۷}

بهتر بودن شرایط کلی آذربایجان در مقایسه با دیگر نواحی بیشتر معلول موقعیت خاص جغرافیایی آذربایجان و گسترش داشتن کشاورزی و دامپروری و بهره‌مندی از شرایط اقلیمی مناسب بود و گر نه آذربایجان در زمینه اقتصاد در هشتاد و اندی سال گذشته مدیون دولت‌ها نبوده‌است. مسئله کمربند امنیتی بودن آذربایجان هم دلیل قانع کننده‌ای نیست. توجیه فقیر ماندن مردم و ضعف بنیة اقتصادی استان‌های غیر فارسی با بهانه مرزی و احتمالاً ناامن بودن تنها از اذهان عقب‌مانده روشنفکران کشورهای جهان سوم می‌تراود. تهران از بابت نفت و تجارت وابسته به خوزستان و بنادر جنوب بود و اگر قرار بود از بابت غذا هم وابسته به آذربایجان باشد؛ دیگر پشمی برای کلاش باقی نمی‌ماند؛ از این رو ترجیح داد به جای آباد ساختن آذربایجان به آباد ساختن کشاورزی و دامپروری آمریکا، استرالیا، آرژانتین و کانادا و امثالهم سرگرم باشد، تا با یک تیر دو نشان بزند؛ هم منت کش آذربایجان نباشد و هم خود آذربایجان را نیازمند و دست به دهن نگه‌دارد. به جز این دلیل مهم‌تری وجود داشت. کشاندن نیروی کار آذربایجان به تهران و دیگر نقاط و مستحیل کردن ایشان در میان جمعیت فارس. این تدبیر تاکنون چند میلیون از جمعیت آذربایجان و جمعیت ترک ایران کاسته و به جمعیت فارس زبان افزوده‌است.

در باره نبود حرکت‌های جدایی‌خواهانه در آذربایجان بعد از سقوط فرقه دمکرات نیز مرشدی‌زاد می‌نویسد: «پس از سقوط فرقه دمکرات در شرایطی که آزادی نسبی سیاسی وجود داشت؛ در آذربایجان هیچ‌گونه تجربه جنبش خودمختاری طلبانه، یا جدایی‌خواهانه شکل نگرفت. آذربایجان بیش از سایر نقاط ایران از نهضت ملی به رهبری دکتر محمد مصدق علیه انگلستان در سالهای ۳۲ - ۱۳۲۹ حمایت کرد. به علاوه در سالهای بعد به دنبال شهر مقدس قم، شعله‌های انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ در تبریز برافروخته شد.»^{۹۸}

چه کسی می‌خواست حرکتی برپا کند؟ مگر کسی مانده بود که حرکتی برپا کند؟ گروهی در درگیری‌ها جان باختند؛ گروهی کثیر اعدام شدند و آنهایی که از درگیری و اعدام جان به در بردند؛ در سایه بی‌تدبیری‌ها آواره کوه و بیابان و سرزمین غربت شدند. بعد از آن در محیط به تعبیر آقای مرشدی‌زاد، «آزادی نسبی سیاسی» در کشور؛ بهره آذربایجان تنها ایذا و اذیت و سخت‌گیری و حکومت نظامی بود. بعد از آن هم سال‌ها وقت لازم بود که نیرویی دیگر پرورده شود و یکبار دیگر به پا خیزد.

سرانجام این خیزش به تاریخ ۲۹ بهمن ۱۳۵۶ به وقوع پیوست و آذربایجان یکبار دیگر بار مسئولیت مبارزه‌ای بزرگ و سخت را بر دوش‌های توانای خود تحمل کرد و با یاری هم‌وطنانش آن را به سرانجام رساند، لیکن به مانند خیزش‌های قبلی تنها رنج مبارزه برای آذربایجان ماند و بهره‌مندی برای دیگران. این اتفاقات و ناامیدی‌ها و حرمان‌های مترتب بر آن شاید آذربایجانی را وادارد، که این بار اگر به پا خواست؛ سهم خود از غنایم را سوا کند.

پایان بخش نوشته‌های مرشدی زاد در بخش سیاست داخلی ایران در دوره پهلوی دوم؛ گریزی دوباره به ادبیات اشتیاق است. تفاوت لحن وی در این بخش آن را از دیگر اشارات به مسئله ادبیات اشتیاق در کتاب متمایز می‌کند. او شکل‌گیری ادبیات اشتیاق را «ایده‌ای موهوم» می‌نامد:

«شکل‌گیری ادبیات اشتیاق و حسرت از جدایی دو آذربایجان «جنوبی و شمالی» - ایده‌ای موهوم که مارکسیست‌ها و گروه‌هایی مانند حزب دموکرات آذربایجان مستقر در باکو و افرادی مانند بالاش آذراوغلو، مدینه گلگون و ... مروج و مبلغ آن بودند - نقطه اوج این فعالیتهای فرهنگی - تبلیغی است.»^{۹۹}

نویسندگانی که با نان و آب حکومت قلم می‌زنند و وقت و منابع اهدایی دولت سرمایه‌ایشان است و در محیط‌های امن و آرام در مسیر جریان آب شنا می‌کنند؛ کاملاً طبیعی است، که ادبیات اشتیاق یا «نیسگیل ادبیاتی» را یک ایده موهوم و یک جریان تصنعی به حساب آورند و از درک آن عاجز باشند و لابد برای این گروه هم شهریار هر وقت ادای حافظ و سعدی را درمی‌آورد؛ شاعر است و ملی و ایران‌گرا و هر گاه «سهندیه» و «حیدربابا» را می‌سراید قوم‌گرا و بیگانه‌گرا و موهوم‌سرا.

در بخش مربوط به سیاست داخلی در جمهوری اسلامی ایران، نویسنده با یادآوری فراز و فرودهایی که در زمینه ملی‌گرایی در اوایل انقلاب اسلامی به وقوع پیوسته‌است؛ در نهایت به نقل جمع‌بندی ریچارد کاتم در این باره می‌پردازد و می‌نویسد: «به اعتقاد کاتم اگر چه در این دوره ملی‌گرایی از صحنه کنار زده‌شد، ولی این امر به معنای مرگ ملی‌گرایی نبود، بلکه ملی‌گرایی جدیدی متشکل از ویژگیهای شیعی - اسلامی از درون آن سر برآورد.»^{۱۰۰}

نظر کاتم را باید با ملاحظات پذیرفت. هرگاه در جامعه‌ای حقیقت کم رنگ شود؛ به همان نسبت مجاز جای آن را می‌گیرد. واقعیت تلخ دوران انقلاب اسلامی؛ بخصوص بعد از خاتمه جنگ تحمیلی چیزی جز این نیست. انقلاب اسلامی به دلایلی و در نتیجه دشواری‌هایی خودساخته و دیگران ساخته؛ رفته‌رفته از شعارهای انقلابی و عدالت‌خواهانه دست شست و کوشید بین شور و حال و شعارهای انقلابی و واقع بینانه رابطه‌ای برقرار کند. این چیزی جز رجعت و انحطاط نبود، اما واقعیتی بود که پیش می‌رفت و هر قدر از سرآغاز انقلاب اسلامی دور می‌شدیم، به همان نسبت نیز از عدالت و از حصول جامعه عدل علوی دور می‌گشتیم. طبیعی بود در چنین حال و هوایی ملی‌گرایی فارسی می‌توانست به عنوان مابه‌ازایی در اندیشه و سیاست مورد توجه

قرار گیرد. آمیختن ملی‌گرایی با ویژگی‌های شیعی - اسلامی جز التقاط و دور شدن از حق و عدل چیز دیگری نبود و با کمال تأسّف باید گفت در این ملی‌گرایی نو، ناسیونالیسم فارسی غالب‌تر و دین کم‌رنگ‌تر بود.

بدین ترتیب بود که یک بار دیگر شخصیت‌های فارسی‌گرا و باستان‌گرا میدان گسترده‌ای را در برابر خود دیدند و با فراغ بال و آسودگی خیال عقاید خود را مطرح کرده و منویات و نوشته‌های خود را به عقبه فکری جریان ملی‌گرایی نو بدل کردند. تز ابلهانه کسروی به عنوان حرف آخر در باب زبان آذری پذیرفته شد. نام احسان یارشاطر بر بلندای دایره‌المعارف بزرگ اسلامی درخشید. ایرج افشار طرف صحبت و مشورت مرکز پژوهش‌های مجلس قرار گرفت. به منوچهر مرتضوی لقب عارف داده شد؛ عنایت‌الله رضا عضو شورای عالی علمی و مشاور عالی مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی شد و قس علیهذا. البته برای توجیه چنین سیاستی باید فلسفه و علل وجودی نیز بافته می‌شد؛ یعنی، از نوع همین کارهایی که امثال مرشدی‌زاد و نسل جدید ملی‌گرا که به برگت گسترش آموزش عالی بسیار هم پرشمار شده‌اند؛ انجام می‌دهند؛ یعنی، چرخش هزاران قلم و هزینه شدن میلیاردها سرمایه برای توجیه یک سیاست غیراسلامی و غیر انسانی، که ریشه در پیروی از نفسانیات دارد.

در ادامه این بخش مرشدی‌زاد قانون اساسی جمهوری اسلامی را با قانون اساسی مشروطه مقایسه می‌کند و این‌گونه نتیجه می‌گیرد:

«قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران از بعد قومی شباهتهای زیادی با قانون اساسی مشروطیت دارد و از این حیث نمی‌توان گفت نظم مستقر را برهم زده‌باشد.»^{۱۰۱}

او در همین باره نقل قولی نیز از هیگینز نیز می‌آورد: «هر دو قانون اساسی به یک منبع از مشروعیت معتقد هستند. هر دو قانون اساسی، شهروندان را به صورت فردی - و نه جمعی - مدّ نظر قرار می‌دهند و در نتیجه از آنها می‌خواهند که به صورت فردی در حکومت مشارکت جویند و در نتیجه هویت قومی چندان لحاظ نمی‌شود. برخی از گروه‌ها مانند زردشتیان، مسیحیان، کلیمیان به عنوان اقلیت از برخی امور مستثنی شده‌اند. مسلمانان سنی مذهب نماینده مجزایی در مجلس ندارند. هر دو قانون اساسی بر دین، فرهنگ و زبان رسمی و واحد تأکید دارند و در نتیجه زبانها و گویشهای مختلف در نظام آموزشی جایگاهی پیدا نمی‌کنند.»^{۱۰۲}

نظر هیگینز در باره تأکید هر دو قانون اساسی مشروطه و انقلاب اسلامی بر زبان واحد محلّ تعمّق است. قانون اساسی مشروطه در باره تعیین زبان رسمی سکوت کرده‌است و معلوم نیست با این وضع آقای هیگینز بر چه مبنایی چنین اظهار نظری می‌کند. جدا از نوشته و نظر نویسنده مورد اشاره؛ در این بخش نیز کار مرشدی‌زاد فاقد موضع‌گیری است. وی نه فقط کلامی در تأیید حقوق زبانی غیر فارس زبان‌ها عموماً و ترکی خصوصاً بر زبان نمی‌آورد، بلکه بلافاصله بعد از بیان نظر هیگینز بر نقش دین در

وحدت اقوام با دولت مرکزی تأکید می‌کند. این عمل مرشدی‌زاد و تأکید بر نقش دین یقیناً نتیجهٔ ذوب در دین نیست، زیرا از حداقل‌های دینداری رفتار و نگرش عادلانه داشتن و عناد نکردن در قبال سخن حق است.

نویسنده «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی» در تبیین بیشتر مواضع نیروهای انقلابی در دوران بعد از انقلاب اسلامی، به مواضع حزب جمهوری اسلامی در بارهٔ مسئلهٔ قومیت‌های کشور نیز توجه می‌کند و بندهایی از کتاب «مواضع ما» که منعکس کنندهٔ مواضع حزب جمهوری اسلامی است؛ می‌آورد، که حاوی نکاتی مثبت و مترقی می‌باشد. برخی از این بندها عبارتند از:

- پیوند روحی و عاطفی میان افراد یک قوم و قبیله یا یک ملت امری است طبیعی و محترم.

- زبان و ادبیات و فرهنگ و هنر و آداب و رسوم هر قوم آزاد و محترم است و مردم باید در استفاده از زبان ملی و ادبیات و فرهنگ و هنر بومی خود آزاد باشند.

- تعصبات قومی و نژادی و ناسیونالیستی و برتری‌جویی‌های قومی و ملی حرام و برضد اسلام است و آسیبی سخت بر ولاء و اخوت اسلامی و قرآن صریحاً با این تعصبات مخالفت کرده‌است.

- در ادارهٔ امور کشور اصل مرکزیت لازم و برای حفظ وحدت امت ضروری است، ولی نقش مرکزیت باید به حداقل کاهش یابد و در همهٔ امور نقش عملی گسترده به مردمی داده‌شود که خوب و بد کار نصیبشان می‌شود.^{۱۰۳}

در ارتباط با موارد فوق کمافی‌السابق اعلام نظری از جانب مرشدی‌زاد مشاهده نمی‌شود و نویسنده قصد ورود به این مسئله را ندارد، که چرا سیاست فعلی دولت ما در قبال قومیت‌ها مغایر با آن چیزی است، که در دوران انقلابی‌گری و شفافیت در سیاست و اندیشه بر زبان می‌آوردیم.

مرشدی‌زاد در ادامهٔ تحلیل سیاست داخلی در جمهوری اسلامی ایران به دورهٔ بازسازی اشاره می‌کند. او معتقد است محتوای تبلیغاتی جمهوری اسلامی ایران از واپسین ماه‌های جنگ تحمیلی به هویت ایرانی و نمادهای ایران باستان متمایل می‌شود. وی این تغییر رویه را از یک سو نشانهٔ ناکامی ایدهٔ «جهان وطنی اسلامی» و بازگشت نسبی به ایدهٔ دولت ملی و از سوی دیگر نشان‌دهندهٔ اتخاذ مشی‌ای عمل‌گرایانه از سوی ایران می‌باشد، لکن شاه بیت نوشته‌های وی در این بخش عبارتند از:

«این دوره نیز از حیث سیاست کلی قومی، دربردارندهٔ سیاست همانندسازی بود.»^{۱۰۴}

وی به تکوین حرکت‌های دانشجویی در دوران بازسازی اشاره می‌کند و اعلام می‌دارد که نسل جدیدی از روشنفکران قومی در این دوره ظهور می‌کنند. او در کنار این مسئله به پیدایش نشریات مبتنی بر اندیشه‌های قومی نیز اشاره می‌کند. مرشدی‌زاد وجه مشخصهٔ این قبیل روشنفکران را ارتباط مستحکم‌تر ایشان با داخل می‌داند. باید دید معاندان این بار و با خارج شدن یکی از بهانه‌ها و دستاویزهای اصلی خود؛ یعنی، انتساب روشنفکران قومی به سیاست‌های خارجی چگونه کنار می‌آیند؟

نکته مهم دیگر در کتاب مرشدی‌زاد اشاره به کاندیداتوری محمودعلی چهرگانی در انتخابات مجلس پنجم و عکس‌العمل مسئولان امنیتی کشور در ممانعت از حضور چهرگانی در انتخابات است. نامبرده برابر قانون انتخابات کشور منعی برای حضور نداشت و صلاحیت او برای شرکت در انتخابات مورد تأیید قرار گرفته بود؛ لیکن کسانی که خود را فراتر از قانون می‌دانستند؛ بی‌هیچ محمل شرعی و قانونی مانع حضور چهرگانی در انتخابات شدند. اگر چه نفس مطرح کردن این مسئله در کتاب آقای مرشدی‌زاد محلّ امتنان است، لیکن وی این مطلب را به گونه‌ای کاملاً بی‌طرفانه و بی‌هیچ اظهار نظری درج می‌کند و انتقادی از این اتفاق غیر قانونی اظهار نمی‌دارد. چهرگانی البته چهره بزرگی نبود، لیکن مطابق قانون این کشور حق شرکت در انتخابات را داشت و مرشدی‌زاد در کسوت یک روشنفکر و استاد دانشگاه باید می‌دانست عوارض اقداماتی از نوع ممانعت از ادامه حضور چهرگانی در انتخابات به مراتب بیش از انتخاب و حضور چهرگانی و امثال او در مجلس بود. این عمل که با منطق انتخابات و پارلماناریسم در تضاد قرار داشت؛ بدون هیچ‌گونه ملاحظه‌ای به انجام رسید و مرشدی‌زاد اعتنایی به این اقدام مغایر با قانون و عدالت در کتابش ظاهر نساخت. تنها یک کار کرد؛ کاری که پیش از این نیز در نوشته‌های وی به عنوان یک رویه کلی جاری و ساری بود. وصله کردن فوری و بی‌فاصله تبلیغات خارجی و فرامرزی، که روشنفکران و نویسندگان آذری را تحت تأثیر قرار می‌دهد!^{۱۰۵}

نویسنده به انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۳۷۶ نیز اشاره‌ای می‌کند و طرح شعارهایی نو و ارائه نظراتی جدید از سوی سیدمحمد خاتمی را مطرح می‌کند. یکی از این نظرات مسئله حقوق قومیت‌هاست. لیکن جالب است که خاتمی شهر سنج و ناحیه‌ای کردنشین را برای طرح مسئله انتخاب می‌کند. در حالی که حقوق ضایع شده قومی بیشتر در میان جامعه ترک ایران موضوعیت دارد و زبان کردی از دیدگاه شووینیست‌ها زبانی هند و اروپایی (یا به تعبیری آریایی)، خویشاوند و از زیر مجموعه‌های زبان فارسی محسوب می‌شود و بسیار به ندرت دیده‌شده یک شووینیست و فارسی‌گرا از ضرورت محو زبان کردی سخن بگوید. مرشدی‌زاد عبارت کوتاهی از سخنرانی خاتمی در سنج به شرح زیر نقل می‌کند:

« کردها حقوقی داشتند که در طول تاریخ ضایع شده‌است و ما باید آن حقوق را به آنها ادا کنیم. »^{۱۰۶}

نویسنده با این نقل قول می‌خواهد از پدید آمدن فضا و شرایطی تازه سخن بگوید. کتاب مرشدی‌زاد در آخرین سال دور اول ریاست جمهوری سیدمحمد خاتمی نوشته شده‌است و تا این تاریخ خاتمی و شرکا و به طور کلی جریان اصلاح‌طلبی هیچ قدمی برای احقاق حقوق زبانی، فرهنگی و اقتصادی اقوام و مشخصاً ترک‌ها و کردها برنداشته‌اند و در این مدت تنها سرگرم مغالزه با رهبران غربی و معاملات مغبون‌آمیز با ایشان بر سر منافع ملی هستند و شأن خود را با طرح مسائل قومی پایین نمی‌آورند. مرشدی‌زاد هیچ سؤالی یا اظهار نظری در باره عدم اجرای قول‌های داده شده از جانب خاتمی در جریان تبلیغات انتخابات ریاست جمهوری در باره حقوق قومیت‌ها نمی‌کند. نیز نمی‌گوید هدف خاتمی و جریان حامی او از طرح شعارهای اقوام‌پسند تنها حربه‌ای

برای رأی جمع کردن بوده است و لاغیر. او حتی اعتراضی هم به سخنان جاهلانۀ برخی شخصیت‌های اصلاح‌طلب در بارۀ زبان ترکی نمی‌کند و تنها در پی القای جوّی نو و شکستن جوّ «هماندسازی» در دورۀ اصلاحات می‌باشد.

زاویۀ دیگر کار مرشدی‌زاد بازی کردن با برخی نظریه‌ها و فرضیه‌ها است. او در این بخش مضمون ملعّبۀ سیاست‌بازان شده‌ای به نام «حقوق شهروندی» را علم می‌کند و به طرح دیدگاه برخی نویسندگان غربی در این باره می‌پردازد و مطرح شدن آن از جانب طوایف اصلاح‌طلب را نیز به عنوان نقطۀ عطفی محسوب می‌دارد و سخن را بدین جا می‌کشد که: «منطق جامعۀ مدنی و حقوق شهروندی از مفاهیم هماهنگ‌سازی و همانندسازی فاصله می‌گیرد و به مفهوم آشتی دادن تقاضاهای رقیب در خصوص برابری و هویت نزدیک می‌شود، که حاصل آن پلورالیزم است.»^{۱۰۷}

هم ترک و هم کرد به خوبی و با تمام وجود در طیّ حاکمیت هشت سالۀ طوایف اصلاح‌طلب مفهوم جامعۀ مدنی و حقوق شهروندی را دریافت کردند و فهمیدند وقتی دولتی یا یک نظام‌سیاسی قصد تمکین در برابر حقوق حقّهای را ندارد، جز پناه بردن به تزاها و تعبیر مبهم و احاله به آینده چارۀ دیگری ندارد و از این رهگذر مردم را برای دوره‌ای دیگر سرگرم نگه می‌دارد، تا بعد!

درگذشت دکتر محمدتقی زهتابی و ممانعت مسئولان آذربایجان شرقی و تبریز برای برگزاری مراسم ترحیم دکتر زهتابی نیز اتفاقی است، که در دورۀ حاکمیت اصلاح‌طلبان رخ داد. به عبارتی ساده‌تر استاندار و فرماندار اصلاح‌طلب و وزارت اطلاعات دولت اصلاح‌طلب مدّعی جامعۀ مدنی و حقوق شهروندی و پلورالیزم؛ اجازه‌ی برگزاری مجلس ترحیم یک نویسنده و مورّخ را ندادند. این عمل در شرایطی به وقوع پیوست، که کلّ جریان اصلاح‌طلبی برای چهار مقتول در واقعه‌ی موسوم به قتل‌های زنجیره‌ای طوفان و زلزله‌ای در ایران و خارج از ایران برپا کردند. جالب این بود، که از این چهار نفر سه نفر به کلی شخصیت‌هایی گمنام و ناشناخته بودند. خود مرشدی‌زاد نیز علی‌رغم اشاره به مورد دکتر زهتابی در نقد رفتار دولت مدّعی حقوق شهروندی کلمه‌ای بر زبان نمی‌آورد.

مؤلف کتاب «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی» در بررسی عوامل خارجی و روشنفکران آذری در دورۀ رضاشاه نیز به طرح مسائلی نادرست روی می‌آورد. یکی از مطالب جعلی دانستن نام جمهوری آذربایجان است:

«ظهور پان‌عثمانیسم متأثر از پان‌اسلامیسم و به دنبال آن پان‌ترکیسم و آرا و عقاید روشنفکران وابسته به کمیته‌ی اتحاد و ترقّی مانند ضیاء گوگالپ و نیز تلاشهایی که در منطقۀ ماورای قفقاز برای تعریف هویتی جدید به عنوان ترکان آذربایجان به عمل آمد و در پی آن بخشی از این منطقه نام جعلی آذربایجان را به خود گرفت؛ در همان زمان نشان از نوعی توسعه‌طلبی و افزون‌خواهی آن کشورها داشت و البته تأثیراتی ایدئولوژیک نیز بر روشنفکرانی از ایران گذاشت.»^{۱۰۸}

مشکل مرشدی‌زاد و شرکای فکری ایشان صرفاً بی‌سواد و نادانی نیست. با بررسی آن همه منبعی که نویسنده در پایان کتاب ردیف کرده؛ بسیار بعید است، که وی حدود آذربایجان را در کتب پیشین نخوانده‌باشد و نداند که عمده منابع پیشین مرز آذربایجان را در شمال تا دربند می‌رسانند. با این وصف جعلی خواندن نام آذربایجان برای شمال ارس را بیشتر باید کار نویسندگان جعلی دانست، که قصد نویسندگی و کشف حقیقتی را ندارند، بلکه مأموریتی برای کتمان حقیقتی دارند، یا در حال خوش‌رقصی برای مرشدانی چون حمید احمدی و جواد شیخ‌الاسلامی هستند. مرشدی‌زاد این ادعا را در صفحه ۲۹۰ نیز تکرار کرده تا در خیال خود این امر را در اذهان راسخ‌تر ساخته و غیر قابل تردید نشان دهد.

نکته دیگر در این نوشته تعبیر عجیب و غریب «تعریف هویتی جدید به عنوان ترکان آذربایجان» است. این یعنی چه؟! یعنی مردمان این ناحیه قبل از آن هویتی نداشتند و تازه برای آنها هویت تعریف می‌شود؟ یعنی، مردم آذربایجان پا در هوا بوده‌اند، تا اینکه روس‌ها برای ایشان هویتی را تعریف کرده‌اند؟! مردم این ناحیه از روزگاری دور زبان ترکی و فرهنگ خود را داشته‌اند. در روزگاری از تاریخ با زیاده‌خواهی‌های یک امپراطوری بزرگ مواجه گشتند و دست تنها با این امپراطوری درآویختند و چون حمایتی از سوی هم‌میهنان فارس و شبه فارس خود ندیدند؛ مغلوب گشتند و بخشی از آذربایجان از دست رفت. بعد هم که کمونیست‌ها آمدند و یک تقسیم‌بندی جغرافیایی مبتنی بر زبان و اقلیم برای مردمان نواحی اشغالی طراحی کردند. نام این واحدهای جغرافیایی هم یا بر مبنای نام‌های تاریخی و باستانی بود و یا بر مبنای زبان و نام قومیت؛ یعنی، همان چیزهایی که آن مردمان داشتند و از خارج برای شان طراحی نشده بود.

مرشدی‌زاد در اظهار نظری بی‌پایه می‌گوید روس‌ها برای کاستن از قدرت زبان فارسی در نواحی اشغالی به ترویج زبان ترکی پرداختند: «راه حلی که روسها برای کاهش نفوذ زبان و فرهنگ فارسی در آن منطقه می‌توانستند متصور شوند، احیای زبان ترکی بود، که می‌توانست اولین گام در راه ایجاد هویتی جدید برای ساکنان آن منطقه باشد.»^{۱۰۹}

۱ - مگر زبان ترکی مرده بود، که روس‌ها در پی احیای آن باشند؟

۲ - روس‌ها چرا به جای زبان خود، ترکی را در آذربایجان ترویج کردند؟

۳ - مردمان همسایه آذربایجانی‌ها در این سوی ارس را ترک‌ها تشکیل می‌دادند، نه فارس‌ها و قاعدتاً روس‌ها باید زبانی را قلع و قمع می‌کردند، که ارتباطشان را با هم‌زبانان همسایه ایشان قطع کند؛ نه با زبان مردمی که هزار کیلومتر دورتر از ایشان زندگی می‌کردند.

۴ - یعنی جناب مرشدی‌زاد از حکایت کوچاندن ارامنه مسیحی، من جمله ارامنه ایران به نواحی اشغالی برای برهم زدن توازن جمعیتی به نفع مسیحیان و به زیان مسلمانان و ترکان بی‌خبر هستند؟

- ۵ - چگونه روس‌ها در اندک زمانی ترکی را در آذربایجان احیا کردند، ولی دولت‌های ایرانی و عقبه‌های فکری پایان‌ناپذیر ایشان با گذشت این همه سال و نزدیک به یک قرن از احیای فارسی و یا مثلاً آذری در آذربایجان عاجز مانده‌اند؟
- ۶ - کدام فارسی؟ و کدام کاهش نفوذ زبان و فرهنگ فارسی؟ مگر شعرسرایی عده‌ای معدود آن هم در گذشته‌ای دور دلیل بر همه‌گیری زبان فارسی در یک ناحیه وسیع است؟
- ۷ - زبان شاه و حکومت و دربار و ارتش ایران و حتی زبان بخش مهمی از مردم پایتخت در عصر قاجار هم ترکی بود و این امر به هیچ عنوان با ترویج ترکی در نواحی اشغالی سازگار نیست.
- نویسندگانی از نوع مرشدی‌زاد سال‌هاست که خود را با این تخیلات سرگرم ساخته‌اند و برای زبان فارسی گستره‌ای وسیع و خیالی در نظر گرفته‌اند و روزگار خود را با زدن نعل‌های وارونه می‌گذرانند.
- مؤلف در تشریح نقش روسیه و سپس شوروی در زدودن آثار فرهنگ ایرانی در سرزمین‌های آسیای مرکزی و ماوراء قفقاز مطلبی از زنگوفسکی نقل می‌کند و در ادامه آن نتیجه می‌گیرد: «در نتیجه سیاست فوق مقامات روسیه روشنفکرانی مانند آخوندزاده را تشویق کردند، که به جای فارسی به زبان ترکی محلی بنویسند.»^{۱۱۰}
- آوردن کلمه «محلی» در کنار ترکی، خود ناشی از نوعی عقده‌گشایی است و گر نه کلمه «محلی» در اینجا یک حشو تمام عیار است. تشویق ترکی از طرف روس‌ها هم تنها یک توهّم است و خود این نویسنده و افراد دیگری با این شاکله فکری همیشه آیام از ذکر نشانه‌های عینی و مکانیسم این تشویق زبان ترکی و از بین بردن فارسی ناتوان بوده‌اند. مرشدی‌زاد ادامه می‌دهد: «اصرار آخوندزاده به تشویق ایرانی‌ها و ساکنان قفقاز برای آشنایی با فرهنگ و زبان روسی و اروپای غربی و جابگزین کردن حروف روسی - لاتین به جای الفبای عربی در واقع با سیاست فرهنگی روسها در سرزمینهای فتح شده ایران سازگار بود و از آن حمایت می‌شد. نشریاتی چون اکینچی و ملانصرالدین با لحن ضد ایرانی و ضد شیعی خود تحت حمایت عملی روسیه قرار داشتند.»^{۱۱۱}
- لابد جناب مرشدی‌زاد نسخ معتبرتری از این دو نشریه در اختیار داشته، که در آنها وجه ضد ایرانی یا ضد شیعی را مشاهده کرده‌است و گرنه آدم‌های باسواد چنین تلقی‌ای از این دو نشریه ندارند. تأثیرپذیری نشریات صدر مشروطه از نشریات منتشر شده در آذربایجان بسیار مشهور و قطعی است. حتی ملک‌الشعراى بهار، سیداشرف‌الدین گیلانی را به خاطر تأثیرپذیری بسیار از «هوپ‌هوپ نامه» مورد انتقاد قرار می‌دهد و شعر او را منتحل می‌داند. مرشدی‌زاد در این فراز به گذشته رجوع کرده و به شیوه نویسندگان آریامهری مطلب نوشته‌است. روزگاری که در آن ناسیونالیست‌های فارسی‌گرا و ترکی‌ستیز و نیز خودفروختگان آذربایجانی با فراغت بال هر مطلب فاقد سندی را می‌نوشتند و یقین داشتند که به مدد حاکمیت یک نظام پلیسی و یک جریان تحریم تمام عیار علیه زبان ترکی، کسی جرأت و امکان نقد و اعتراض بر نوشته‌های بی بنیان ایشان را ندارد.

در باره این بخش از نوشته‌های آقای مرشدی‌زاد دکتر جواد هیئت به گونه زیر اظهار نظر می‌کند:

« روسها نشریات ترکی را تشویق نمی‌کردند، ولی زبان و فرهنگ روسی را تبلیغ و ترویج می‌کردند، به همین دلیل بود که روزنامه اکینچی بعد از دو سال انتشار (۷۸ - ۱۸۷۵) توسط دولت روسیه تعطیل شد. ملانصرالدین هم که بعد از انقلاب ۱۹۰۵ و شکست روسیه از ژاپن و دادن آزادی نسبی به مردم امپراطوری در تغلیس منتشر می‌شد، ضد ایرانی و ضد شیعه نبود و از طرف روسیه هم حمایت نمی‌شد! تاریخ یکصد ساله اجتماعی ایران نشان می‌دهد که نوشته‌های ملانصرالدین چه قدر در انقلاب مشروطیت ایران تأثیر مثبت داشته‌است. او محمدعلیشاه را که ضد مشروطه بود و مجلس را به توپ بسته بود و تحت حمایت روسها بود؛ هدف حمله‌های نیشدار طنز خود قرار داده بود و از خرافات مذهبی تنقید می‌کرد. همچنین م.ف. آخوندزاده که ایران‌دوست بود و خود را ایرانی می‌دانست؛ بنیانگذار نشر نوین ترکی و نمایشنامه‌نویسی در خاورمیانه است. »^{۱۱۲}

اظهار نظرهای مبتنی بر کینه‌توزی و خباثت در کتاب مرشدی‌زاد به عنوان یک اصل از طرف او در کل کتاب جریان دارد. یکی دیگر از این نمونه‌ها نوع اظهار نظری است که وی در باره آثار نوشته شده در عثمانی دارد:

« آثار نجیب عاصم (۱۹۳۶ - ۱۸۶۰) که نخستین ترک‌شناس واقعی عثمانی محسوب می‌شود و به ویژه کتاب ترک‌تاریخی او (۱۸۹۸) در توصیف پهلوانیهای اقوام کوچ‌رو ترک و کتاب ترک‌لرین علوم و فنونا خدمت‌لری (خدمات ترکان به علوم و فنون) از حیث تاریخی و ارائه هویتی تاریخی برای ترکها حائز اهمیت هستند. برخی اروپائیان نیز در شکل دادن به این هویت نقش داشتند. »^{۱۱۳}

تعبیر «ارائه هویت تاریخی» در ذات خود حامل نوعی کج‌اندیشی است و می‌گوید: عثمانی‌ها با مشکلی به نام بحران هویت مواجه گشته بودند و لازم بود جهت رفع این مشکل برای خود هویت بترانند. این یک دروغ تمام عیار است و تاریخ جز این می‌گوید. اگر با قدری اغماض ترک را سربلندترین قوم کل تاریخ بشر محسوب نداریم؛ بی‌شک ترک در شمار معدود اقوام سربلند تاریخ خواهد بود و همه سرمایه‌مادی و معنوی لازم برای چنین سربلندی را دارد. در ثانی اروپایی‌ها از یاری کردن عثمانی برای یافتن هویت تاریخی چه نفعی می‌برده‌اند؟ دولت‌های اروپایی به دلیل اختلاف در دین و زبان و نژاد و به دلیل اینکه امپراطوری عثمانی یک رقیب قدرتمند برای ایشان در سطح اروپا و غرب آسیا و بخش‌هایی از آفریقا محسوب می‌شد؛ دل خوشی از عثمانی نداشتند و به طور طبیعی مردمان و خواص اروپا هم نمی‌توانسته‌اند غیر از این بیندیشند. با این وصف تأکید بر نقش اروپائیان نمایان‌گر وجود نیتی خاص در این باره است. شروع این بازی می‌تواند حرف‌هایی دیگر را به میان بیاورد و مثلاً پرسیده شود فعالیت‌های پژوهشی صدها نویسنده غربی در باره ایران و ایران باستان و یا زبان فارسی در قرن گذشته تلاشی برای ایجاد هویت فارسی برای ایران بود.

مرشدی‌زاد در بخشی که به تبیین آرای محمدضیاء گوگالپ می‌پردازد، به کتاب «اصول ترکیسم» او و عدول وی از نظرات تندروانه قبلی اشاره می‌کند و سپس در بیان مراحل اجرای وحدت ترک‌ها از نظر گوگالپ می‌نویسد: «مرحله نخست تحقق اندیشه توران؛ یعنی، تحکیم اقتدار ترکهای عثمانی بر امپراتوری و ترک گردانی اقلیت‌هایش با کشتار بیش از یک میلیون ارمنی و انبوهی از دیگر اقلیتهای مسیحی چون آسوریان در ۱۹۱۵ آغاز شد و با انقلاب ۱۹۱۷ و فروپاشی نظام تزاری راه برای تحقق مرحله دوم که انضمام آذربایجان ایران و روس به قلمرو ترک‌ها بود؛ گشوده شد.»^{۱۱۴}

هم زبان شدن با غربی‌ها برای کوبیدن دولت و ملت، که به هر حال دارای اشتراکاتی بسیار از جمله مسلمانی با ایشان هستیم؛ روش معقول و مناسبی نیست. علاوه بر این در باره کشتار ارامنه، دوستان نویسنده ما در ایران روی مشهورات زمانه تأکید می‌کنند و در این مرحله متوقف می‌مانند و سر خود را برای رسیدن به حقیقت به درد نمی‌آورند. در سرتاسر کتاب، این نویسنده حتی یک بار به قتل عام هزاران ایرانی ترک در اورمیه و سلماس به دست ارامنه و جیلوها در حد یک کلمه اشاره نکرده، اما در اینجا با اطمینان تمام از قتل عام ارامنه در عثمانی برای ترکی گردانیدن کشور عثمانی سخن می‌راند. پدربزرگ‌ها و مادربزرگ‌های کسانی با سن و سال نگارنده در اورمیه بازماندگان و جان به در بردگان آن قتل‌عام‌ها بوده‌اند و ما پیش از خواندن حکایت آن دوران در کتب، بخشی از مآو‌ق‌ع را در کودکی و نوجوانی از زبان بازماندگان آن دوران شنیده‌ایم.

نویسندگانی از نوع آقای مرشدی‌زاد نگاهی نژادگرایانه و آریایی‌بازانه به قضیه ارامنه و آسوری‌ها دارند و این نگاه با میل ترک‌ستیزی ایشان هم‌پوشانی پیدا می‌کند، تا هیچ تردیدی برای کوبیدن آذربایجان و عثمانی و دفاع از آسوری و ارمنی برایشان باقی نماند و این به هیچ عنوان کار خوبی نیست و با الزامات هم‌وطنی با ترکان ایرانی منافات دارد. بد نیست جناب مرشدی‌زاد و شرکای فکری ایشان نظری به برخی کتاب‌های نوشته شده در باره کشتار ارامنه بیندازند و در باره نحوه جمع‌آوری آمار و ارقام عدد یک میلیون و یا یک‌ونیم میلیون تدقیقی انجام دهند. آنگاه خواهنددید با چه طناب پوشیده‌ای به ته چاه رفته‌اند. یکی از این کتاب‌ها؛ کتاب «کشتار ارمنیان» اسماعیل رایین است، که عدد یک‌ونیم میلیون تلفات ارامنه را با هزار پدرسوختگی جمع کرده‌است و معلوم شده این یک‌ونیم میلیون مجموع تلفات ارامنه و اهالی بالکان و دیگر اتباع مسیحی امپراطوری عثمانی در طی شصت سال نزاع با دولت عثمانی است. حال در این شصت سال ارتش و مردم عثمانی در این برخوردها چه تعداد تلفات داده‌اند؛ بماند.

جنگ ارامنه و آسوری‌های عثمانی با دولت این کشور ربطی به ترک‌گردانی اقوام غیر ترک نداشت. ارامنه به نیابت از اروپا کل موجودیت امپراطوری را به چالش کشیده‌بودند و با حمایت‌های طولانی مدت روس‌ها و اروپایی‌ها و بعد هم آمریکایی‌ها به خطری بالفعل برای حیات عثمانی تبدیل شده‌بودند. با دشمنی که کل حیات و موجودیت کشوری را تهدید می‌کند، باید ملوسانه رفتار کرد، یا جنگید؟ دولت عثمانی از روی ناچاری راه تبعید ارامنه به نواحی حاشیه‌ای کشور را برگزید و در کوچاندن اجباری البته گروهی از ارامنه به دلایل مختلف جان باختند و روزهای پرتلفاتی را پشت سر گذاشتند. همان‌گونه ایران و عثمانی سال‌های

پرتلفاتی را پشت سر گذاشتند و گروهی از همان ارامنه ظاهراً مظلوم با حمایت غربی‌ها اورمیّه ما را از حیّز انتفاع ساقط کردند و آن‌چنان قتل عامی به راه انداختند که تاریخ ارومیّه نظیرش را به خاطر ندارد. این حضرت در نوشته‌هایش یک بار هم به واقعه نسل‌کشی ارامنه و آسوری‌ها در آذربایجان غربی توجه نشان نداده و سپس با بی‌شرمی منحصر به فرد طوایف شووینیست ایرانی از ذهنیات خود علم ساخته‌است.

ارامنه از زمان جنگ‌های صلیبی حکم ستون پنجم اروپا و جامعه مسیحی در میان مسلمانان را بازی می‌کردند. در سال‌های پایانی حیات امپراتوری عثمانی این همکاری با غربی‌ها علیه عثمانی شکل حادثری به خود گرفت و طرح ایجاد ارمنستان بزرگ از خزر تا مدیترانه به برنامه اصلی ارامنه و حامیان غربی آنها بدل گشت. یک اقدام اساسی آنها در این مسیر نسل‌کشی مردم ترک این منطقه بود. این نسل‌کشی در شرق عثمانی، شمال غربی ایران و صفحات غربی آذربایجان آن سوی ارس به انجام رسید. در نهایت با پایمردی نیروهای نظامی عثمانی، طرح ارامنه و حامیان غربی آنها در عثمانی، نواحی غربی آذربایجان ایران و بخش‌های اصلی جمهوری آذربایجان شکست خورد و آنها از سر ناچاری بعد از قتل عامی سیصد هزار نفری از مسلمانان ترک و شیعه مذهب آذربایجانی صفحات غربی آذربایجان آن سوی ارس را به تصرف خود درآورده و کشور کم‌وسعت ارمنستان را بنیاد نهادند. کشوری با وسعتی ۹۰۰۰ کیلومتر مربعی، که در سایه اهدای ۲۰۰۰۰ کیلومتر مربع از سرزمین‌های آذربایجانی‌ها از سوی برادران روسی ارامنه، وسعت کشور ایشان به ۲۹۰۰۰ کیلومتر مربع رسید، که به این هم قناعت نکرده و در سال‌های پایانی حیات اتحاد جماهیر شوروی در پی تصرف سرزمین‌های تازه‌ای از آذربایجان برآمدند، که اخبار مربوط به این طمع‌ورزی سرزمینی تازه است و نیاز به مراجعه به منابع ندارد، تا مرشدی‌زاد را معذب گردانند. اگر آقای مرشدی‌زاد نوشته‌های ما در باب رفتارهای واگرایانه و خیانت‌بار ارامنه از جنگ‌های صلیبی تا روزگار حاضر را قبول ندارند؛ می‌توانند به نوشته‌های نویسندگان آنتی‌ترک ایرانی، غربی و ارمنی رجوع کرده و حقیقت حال را از تراوشات قلمی خود آنها جويا شوند، تا ناچار نباشند سخنان ابلهانه‌ای از نوع «کشتار ارامنه برای ترک گردانی اقلیت‌های عثمانی» را بر قلم جاری سازند.

نوشته‌های نویسندگان ایرانی از قبیل: سعید نفیسی نویسنده کتاب «تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر»، سیداحمد کسروی نویسنده «تاریخ هجده ساله آذربایجان»، اسماعیل رایین نویسنده کتاب «قتل عام ارمنیان»، محمدعلی راد و کیانفر پایزی نویسندگان کتاب «دو قرن وحشت» در باب جنگ‌های صلیبی؛ با وجود تمایلات و علائق قابل توجه نسبت به جامعه ارمنی، حاوی نکات بسیار روشنی در باب رفتار سیاسی و نظامی ارامنه در ایران، عثمانی و روسیه می‌باشند. نویسندگان ارمنی از قبیل هراند پاسدرماجیان نویسنده کتاب «تاریخ ارمنستان» نیز با وضوح تمام پرده از رفتارهای سیاسی و نظامی ارامنه و وابستگی شدید ایشان به جامعه اروپایی و روسیه برمی‌دارند. در این میان نویسندگان غربی از قبیل دیوید رانسیمان انگلیسی نویسنده کتاب «تاریخ جنگ‌های صلیبی» و ژان ماری کارزو نویسنده فرانسوی و مؤلف کتاب «ارمنستان ۱۹۱۵» هم حرف‌های جالبی در

باره همکاری ارامنه با دول مسیحی، دشمنان ملت‌های منطقه و نقش ستون پنجمی ایشان در میان ملل مسلمان ایران، عثمانی و آذربایجان دارند، که می‌تواند برای مرشدی‌زاد و هم‌فکران ایشان بسیار مفید باشد و از قضاوت‌های ناصواب و مغایر با اصول هم‌وطنی و مسلمانی دور دارد. منابع پرشمار موجود در باره نسل‌کشی مردم اورمیّه و سلماس و کهنه‌شهر در داخل ایران هم وجود دارد، که تعدادی از این کتاب‌ها را نویسندگان و مؤلفان آریامهری نوشته‌اند، که می‌تواند مورد وثوق آقای مرشدی‌زاد باشد و ایشان را به حقیقت حال رهنمون سازد. حتی نویسندگان اورموی تاریخ دوران جدید و معاصر اورمیّه، که عمدتاً وقایع دوران جیلولوق را هم به چشم دیده‌اند و بدون استثنا ترکی‌ستیزهای صحیح‌النسبی هستند، لیکن نتوانسته‌اند به خاطر هولناکی واقعه قتل عام مردم اورمیّه از سوی ارامنه و جیلوها، خود را از شرح آن وقایع و جنایات و مظلومیت مردم غرب آذربایجان معاف دارند. به هر حال کمی از خدا ترسیدن و از بندگان خدا شرم کردن چیز خوبی است. در کنار این امر فهم یک نکته نیز بسیار ضروری است. آقای مرشدی‌زاد بعد از آن همه خواندن و کتاب ورق زدن و تجربه کردن و با هم‌وطن آذربایجانی نشستن و برخاستن، باید این مقدار بفهمد که با ما هم‌وطن است و لاجرم شناختن ما و آمال ما برای او ضرورت است. نیز باید بداند که به عنوان یک نویسنده وظیفه دارد به احساسات و عواطف ما احترام بگذارد. معامله این گروه نویسندگان با ما آذربایجانی‌ها و به‌طور کلی ترکان ایرانی از نوع معامله با دشمن و بیگانه است و این نوع نگرش می‌تواند به فجایع بسیاری منجر شود. حفظ ایران فعلی بدون یاری و دستگیری آذربایجان ممکن نیست. ما به عنوان شریک این کشور سهم خود را ادا کرده‌ایم، لیکن اگر در این نوع برخوردها روزی خود را کنار بکشیم، شما حتی توان حفظ دیگر نقاط این کشور را هم نخواهید داشت.

در واقعه ارامنه و عثمانی سرنا همیشه از طرف گشادش نواخته می‌شود و متهم در مقام مدّعی قرار می‌گیرد. کشتار دسته جمعی مردم در هنگام حمله ارتش روسیه به آناطولی، که همکاری و حمایت ارامنه را نیز با خود داشت، از طرف ارامنه مسلح صورت گرفت. در «انسیکلوپدی بریتانیکا» چاپ ۱۹۲۲ جمع تلفات دو طرف در حدود سیصد هزار تن نوشته شده است، ولی در چاپ‌های بعدی تحت تأثیر لابی ارامنه این رقم بالا رفته است.^{۱۱۵} آقای مرشدی‌زاد از طرح اروپایی‌ها برای ایجاد یک دولت مسیحی از دریا تا دریا (از دریای خزر تا دریای مدیترانه) خبر ندارند، که در صورت موفقیت این طرح حتی سر ایران؛ یعنی، آذربایجان را هم به باد فنا می‌داد و بخشی از عراق را هم نصیب این دولت ارمنی می‌ساخت و این دولت مسیحی بر روی اجساد به خود خفته میلیون‌ها مسلمان ایرانی و عثمانی شکل می‌گرفت. در نوشته‌ها باید کمی هم برای غیرت اسلامی و تعلقات منطقه‌ای و رعایت احساسات هم‌وطن جا نگه داشت.

مرشدی‌زاد در بررسی عوامل خارجی و تأثیر آن بر روشنفکران آذری در دوره محمدرضاشاه می‌نویسد:

« روسها تشکیلات دیگری برای گسترش نفوذ خود در آذربایجان فراهم کرده بودند. یکی از آنها انجمن فرهنگی ایران و شوروی بود، که از موفقیت زیادی برخوردار بود، زیرا از برنامه‌های آن شناسایی استعدادهای ادبی و هنری ناشناخته بود و همچنین انجمن مرکزی برای تفریح رایگان در زندگی کسل کننده تبریز بود. »^{۱۱۶}

اینکه جناب مرشدی‌زاد از کجا فهمیده زندگی در تبریز کسل کننده بوده است؛ ما چیزی نمی‌دانیم. لابد با خود اندیشیده و گفته است: مردمی که زبان درست و حسابی و فرهنگ درست و حسابی ندارند و ریزه‌خوار زبان و فرهنگ ما هستند؛ لابد زندگی کسل کننده‌ای هم دارند! تبریز شهری بزرگ و کهن بود و دلیلی نداشت، که کسل کننده‌تر از دیگر نقاط باشد. نکته دیگر این است که تأسیس این انجمن‌های فرهنگی از جانب روس‌ها تنها به تبریز و آذربایجان اختصاص نداشت و حتی در تهران هم چنین انجمنی تشکیل داده بودند و شب شعرهایی برای شاعران فارسی‌گو در این انجمن‌ها برپا می‌کردند. نکته سوم هم این است که وی شرکت مردم تبریز در این مجمع ادبی و شعری را، نه از روی علاقه به زبان مادری و شنیدن اشعاری متعدد از شاعران مختلف، که تا پیش از این از شنیدنش محروم بودند؛ بلکه برای تفریح رایگان در فضای کسل کننده تبریز می‌داند! نکته چهارم هم وجود دارد؛ می‌توانیم بپرسیم: چرا باید دولت مرکزی زبان و فرهنگ و موسیقی و تئاتر را در آذربایجان تعطیل کند، تا خارجی‌ها این حقوق طبیعی را به عنوان هدیه بزرگ به مردم ما اهدا نمایند تا مؤلف کتاب هم آن را منفذی برای «نفوذ شوروی در آذربایجان» بشمارد؟!

مؤلف در باره زبان ترکی آذربایجانی و تبلیغ آن از جانب روس‌ها هم نظر منحصر به فردی دارد:

« روسها زبان آذری را به عنوان یک زبان ادبی معرفی می‌کردند. دفتر تبلیغات شوروی در تبریز کتابهایی به صورت مجموعه آوازهایی فولکلوریک، داستان و شعر به زبان آذری چاپ کرده بود. شب شعرهایی به زبان آذری ترتیب داده می‌شد و تأکید زیادی بر ترجمه کتابهای فارسی و اروپایی به زبان آذری می‌شد. »^{۱۱۷}

ترکی آذربایجانی یک زبان ادبی بود و برای احراز ادبی بودن خود نیازی به معرفی شدن از جانب روس‌ها نداشت. این زبان ادبی در دوره رضاشاه تعطیل شده بود و تعطیل شدن نوشتار یک زبان دلیل عدم آن نبوده و نیست، که حالا با حمایت روس‌هایی، که هیچ دلیلی هم برای دوست داشتن و تبلیغ زبان ترکی آذربایجانی نداشته‌اند؛ احیا شود. این نویسنده باید بداند روس‌ها به دلایلی چند هیچگاه از آذربایجانی‌ها خوششان نیامده است. یک دلیل، مقاومت مردم این ناحیه در جنگ‌های میان ایران و روس بوده است. دلیل دوم اختلاف جنس میان روس و آذربایجانی است؛ روس‌های موبور و مسیحی دلیلی برای دوست داشتن آذربایجانی‌های شیعه مذهبی، که هم در دوران جنگ روسیه با ایران چوب لای چرخ روسیه گذاشته بودند و هم بعد از آن شورش‌هایی را علیه روس‌ها بر پا کرده بودند؛ نداشتند. روس‌ها در فرازهای مختلفی از تاریخ هم دشمنی خود را با آذربایجانی‌ها ابراز کرده بودند. حمایت از ارامنه در قبال آذربایجانی‌ها و تلاش برای بالا بردن نسبت جمعیت ارامنه در قفقاز در قبال آذربایجانی‌های ترک و

سرکوب‌های خشونت‌بار آذربایجانی‌ها از نمونه‌های این دشمنی بوده‌است؛ دشمنی که در دوران حاکمیت کمونیسم نیز به گونه‌هایی دیگر تکرار شد و روس‌ها با واگذاری بخش‌هایی از سرزمین آذربایجانی‌ها به ارمنستان ناخرسندی خود را از آذربایجانی‌ها ابراز کردند. روس‌ها زمانی هم که پای‌شان به این طرف ارس باز می‌شد؛ گوشه‌های دیگری از این دشمنی‌ها را آشکار می‌کردند. جنایات روس‌ها در جریان مشروطه و بعد از آن در تبریز و نیز جنایات روس‌ها در ارومیه نمونه‌هایی دیگر از این شدت و حدت علاقه‌مندی خاص روس‌ها به آذربایجانی‌هاست!

روس‌ها در آخرین سال‌های حاکمیت کمونیسم هم یک بار دیگر دشمنی خود را با آذربایجانی‌ها عیان ساختند و آذربایجان تنها جمهوری بود که مورد خشم گورباچف نظریه‌پرداز گلاسنوست و پروستریکا گردید و به دستور او در فاجعه ژانویه سیاه سال ۱۹۹۰ خیابان‌های باکو با خون مسلمانان این شهر رنگین شد. این در حالی بود که روس‌ها با جمهوری‌های بالتیک، که نخستین قدم‌ها را برای متلاشی کردن اتحادشوروی سابق برداشته بودند، هیچ کاری نداشتند. حتی در جمهوری‌های آسیای میانه نیز سرکوب و قتل عامی صورت ندادند. بعد از نابودی کمونیسم نیز دشمنی روس‌ها با آذربایجان ادامه یافت و روسیه با حمایت علنی از ارمنستان دشمنی خود را با آذربایجان و مردم آن آشکار کرد. با وجود این همه شواهد تاریخی که بیانگر شدت تنفر و دشمنی روس‌ها نسبت به آذربایجانی‌هاست؛ صحبت کردن از علاقه روس‌ها به آذربایجانی‌ها و زبان ترکی آذربایجانی و تلاش برای توسعه و ترویج زبان آذربایجانی و معرفی کردن آن به عنوان یک زبان ادبی بیشتر حاصل خیالات و افسانه‌بافی‌ها است.

فعالیت‌های زبانی و ادبی روس‌ها در ایران در طی سال‌های اشغال به پیروی از یک سنت معمول انجام می‌شد. مارکسیست - لنینیست‌ها در تبلیغات خود جهت گسترش مرام اشتراکی برای ادبیات جایگاه ارزشمندی قائل بودند و تبلیغات زبانی و ادبی ایشان چه در آذربایجان و چه در تهران از این نوع اندیشه سرچشمه می‌گرفت. کمونیست‌ها به پیروی از اندیشه‌های لنین و ضرورت تمکین در برابر حقوق خلق‌ها از سیاست به اصطلاح آقای مرشدی‌زاد «همانند سازی» پیروی نمی‌کردند و حتی نام جمهوری‌های تازه تأسیس را بر اساس نام زبان و قومیت انتخاب کرده بودند. با این سابقه تاریخی روش کار ایشان در کشور اشغال شده ایران نیز جذب مخاطب از طریق فعالیت‌های ادبی و احیاناً شناسایی نیروهای مستعد بوده‌است، که در آذربایجان به شکل تبلیغ با زبان ترکی و برگزاری مجالس شعرخوانی ترکی و در تهران به صورت برگزاری محافل شعر و ادب فارسی تبلور می‌یافت و اختصاصی به آذربایجان نداشت. حضور شخصیت‌هایی چون ملک‌الشعرا بهار، جلال آل احمد و نیما یوشیج در این گونه محافل ادبی شوروی در تهران به حدّ کافی رسا بوده و بیانگر سیاست کلی تبلیغی روس‌ها در نواحی اشغالی می‌باشد. منتها آقای مرشدی‌زاد و همفکران ایشان فعالیت ادبی روس‌ها در تبریز و آذربایجان را می‌دیدند، ولی از دیدن فعالیت‌های مشابه آن در تهران به کلی کور بودند.

مرشدی‌زاد در این بخش تلاش بیهوده‌ای را که با نوعی پراکنده‌گویی همراه است؛ آغاز می‌کند، تا مسئله آذربایجان را به مسئله نفت مرتبط سازد. وی اظهار می‌دارد که بحران آذربایجان از زمانی آغاز شده‌بود، که شوروی از احتمال اعطای امتیاز نفت به آمریکا آگاه شده‌بود. این ادعا در حالی مطرح می‌شود که خودش قبلاً گفته‌بود: « اندک زمانی پس از اشغال ایران در شهرپور ۱۳۲۰ روسها جنبش جدایی‌خواهی را در آذربایجان تشویق کردند. »^{۱۱۸}

از طرف دیگر خود وی در ادامه می‌نویسد مجلس به موجب قانونی که به تصویب رسانده‌بود؛ اعطای امتیاز نفت به دول خارجی را ممنوع اعلام کرده‌بود. دولت روسیه هم از وجود چنین قانونی خبر داشت و قاعدتاً می‌دانست که امتیازی به آمریکا واگذار نشده‌است. با این حساب ادعای درخواست امتیاز نفت شمال از سوی روس‌ها در قبال اعطای امتیاز به آمریکا با وجود قانون عدم اعطای امتیاز چگونه قابل جمع است، تا روس‌ها را وادارد که مثلاً فرقه را برای فشار آوردن به دولت ایران علم کنند. مرشدی‌زاد در همین بخش یک بار دیگر ادعای بی‌بنیان و فاقد مدارک تاریخی خود را در باره فرقه دمکرات بیان می‌کند و اظهار می‌دارد:

« علی‌رغم تمامی اظهارات صورت گرفته، که صرفاً در جهت دستیابی به نوعی خودمختاری در چارچوب کشور ایران بود، کمیته مرکزی حزب بلافاصله تصمیم به حرکت در جهت دستیابی به استقلال ملی گرفت. »^{۱۱۹}

این ادعای دروغ در حالی مطرح می‌شود، که مستندات تاریخی و مذاکرات و توافقات فرقه با دولت مرکزی دقیقاً عکس این را اثبات می‌کند. جالب این است که مرشدی‌زاد علی‌رغم اینکه این ادعای خود در چندین نوبت تکرار کرده‌است، در هیچ‌یک از موارد سند و مدرک و نقل قولی برای اثبات آن اقامه نکرده‌است.

طنز ظریفی هم در این کتاب آقای مرشدی‌زاد مطرح شده‌است، که منحصر به فرد است و مبدع و مخترع آن نیز خود ایشان هستند. کمابیش کتبی چند در تاریخ فرقه از هواداران فرقه تا دشمنان خونی آن خوانده‌ام، اما هیچ جا به ادعایی با عنوان «جمهوری دمکراتیک آذربایجان» در باره فرقه دمکرات برخورد نکرده‌ام. در باره سقوط فرقه دمکرات و این جمهوری دمکراتیک آذربایجان نیز نویسنده کتاب به گونه زیر اظهار نظر می‌کند:

« در دهم اردیبهشت سال ۱۳۲۵ ارتش سرخ عقب‌نشینی خود را از بخش شمالی خاک ایران آغاز کرد. پس از عقب‌نشینی ارتش سرخ، جمهوری دمکراتیک آذربایجان فقط چند ماهی دوام آورد و پس از آن با اقدام ارتش ایران سقوط کرد. »^{۱۲۰}

نویسنده در این عبارت لحنی احتیاط‌آمیز به کار می‌برد و خیلی سریع هم از این مسئله رد می‌شود و با جمله کوتاه «با اقدام ارتش ایران سقوط کرد» سر و ته قضیه را به هم می‌آورد، چون می‌داند که در این اقدام هیچ نشانی از حماسه‌سازی نبود و شکوه و شوکتی در این کشاکش چشم را نمی‌نواخت. ارتش ایران تنها یک راه‌پیمایی انجام داده‌بود و به جز یک درگیری متوسط در

حوالی میانه، کار مهم دیگری صورت نداده بود. حتی ارتش عجله و شتابی برای داخل شدن به شهرها از خود نشان نداد و در مواردی همچون آمدن به آذربایجان غربی، اقدام ارتش حالتی سمبلیک به خود گرفته بود. مرشدی‌زاد هم شاید پی برده بود که اگر قرار بود یک جنگ واقعی درگیرد؛ ارتش آن روز ایران در جنگ با آذربایجان کوهستانی و همسایه با چند کشور خارجی به این راحتی‌ها پیروز نمی‌شد. مسئله مهم این بود در این سو هیچ اراده‌ای برای جنگ وجود نداشت و آن ادعاهای تند برای مبارزه‌ای خونین با ارتجاع تهران به کلی فراموش شد و کنترل اوضاع به طور کامل در اختیار خیانت‌کنندگان به فرقه قرار گرفت و ایشان پیش از آمدن ارتش به یاری خائنین و گروهی از عشایر این حرکت نجات‌بخش برای کل ایران را به نابودی کامل کشاندند. پیشه‌وری هم قبل از آن به اشتباه و به اجبار خود را در موقعیتی قرار داده بود، که دیگر کاری از دستش برنمی‌آمد.

در بخش مربوط به عوامل خارجی اثرگذار در روشنفکران آذربایجانی در دوران بعد از انقلاب اسلامی نویسنده به فعالیت‌های تبلیغی اتحاد جماهیر شوروی اشاره می‌کند و می‌نویسد:

« در سال ۱۳۵۷ ممنوعیت استفاده از زبان آذری در ایران لغو شد و شمار زیادی از انتشارات آذری زبان، روزنامه‌ها، مجلات و کتب به تدریج در تبریز، اردبیل، تهران و دیگر شهرهای آذری‌نشین روانه بازار شدند. اکثر این نشریات خواستار اعطای نوعی خودمختاری فرهنگی ملی به آذربایجان ایران در چارچوب کشور ایران بودند. به منظور بهره‌برداری از این اظهار تمایل، آن گروه از نهادهای شوروی که در ارتباط با مسئله آذربایجان ایران بودند کلیه عملیات مربوط به تبلیغات فرهنگی، زبانشناسی و سیاسی خود را افزایش دادند و این‌گونه عملیات در ایجاد نوعی هویت ملی آذری در ایران در سطحی توده‌ای مؤثر واقع شد. »^{۱۲۱}

نوشته مرشدی‌زاد در این بخش متضمن گونه‌ای اهانت و گستاخی به روشنفکران آذربایجان و حتی توده مردم در آذربایجان است. به گمان مرشدی‌زاد آگاهی و احساس هویت در میان مردم یا روشنفکران آذربایجانی نه در اثر درایت و یا احساس درد و مشاهده سیاست‌های عهد دقیانوسی، بلکه تحت تأثیر تبلیغات کشور شوروی حاصل گشته‌است. در واقع مرشدی‌زاد یک امر اصیل و واقعی را امری مصنوعی و ساخته دست دیگران می‌پندارد.

نویسنده از کم رنگ شدن نهادهای ملی در اوایل انقلاب ابراز گله‌مندی می‌کند و معتقد است که چنین نهادهایی می‌توانستند مانعی در سر راه گرایش‌های قومی باشند:

« در وضعیت انقلابی و تب و تاب نفی‌ها و انکارهایی که در آن زمان حاکم بود، هر نماد یا شخصیتی که از ویژگی ملی برخوردار بود؛ مذموم شمرده می‌شد و هویت ملی به بهای تمسک به ایده جهان وطنی اسلامی قربانی شد. در نتیجه این امر نهادهایی که در داخل کشور تحت عنوان ملی فعالیت می‌کردند و می‌توانستند مانعی در سر راه گرایش‌های قومی باشند؛ اندک اندک از گردونه خارج شدند. »^{۱۲۲}

از گردونه خارج شدن برخی نهادها و یا شخصیت‌های به تعبیر مرشدی‌زاد «ملّی» بیشتر از آنکه نتیجهٔ تمسّک به ایدهٔ جهان وطنی باشد؛ بیشتر به مشرب سیاسی چنین نهادها و شخصیت‌هایی مربوط می‌شد. ناسیونالیسم رابطه‌ای تنگاتنگ با لیبرالیسم سیاسی و فرهنگی داشت و به همان نسبت دین‌گریز بود. با این وصف رابطه و نسبت چنین تشکیلات و شخصیت‌هایی با انقلاب اسلامی حکایت کرد و پنیر را داشت و دلیل عمدهٔ خارج شدن موقّتی از گردونه هم این بود، نه علل تخیلی. حتّی اگر نهادهای حامی نمادهای ملّی را هم از گردونه خارج شده قلمداد می‌کردیم؛ به جای آن دولتی با عرض و طول کافی حامی و حافظ نمادهای ملّی برجا و برپا بود، که به پیروی از دیوان‌سالاری و سنت‌های کشورداری که از دولت پهلوی به ارث برده‌بود؛ جریان امور را لااقل در بعد نحوهٔ عمل نسبت به قومیت‌ها به همان صورت سابق پیش می‌برد و در دشوارترین شرایط نیز در برابر خواسته‌های بر حق قومیت‌ها و روشنفکران ایشان نم‌پس نداد. حتّی انقلابیون هم تاریخ را در مکتب تاریخ آریامهری خوانده‌بودند و ناخواسته حاملان همان تاریخ و حاملان وطن‌خواهی ملّی‌گرایانهٔ مبتنی بر نفی و انکار اقوام؛ بخصوص ترکان بودند و چون نفسانیات هیچ‌گاه تعطیل نمی‌شوند؛ به طور طبیعی همان انقلابیون هم نوعی حسّ خودبرتربینی در برابر دیگر اقوام ایرانی را در خود داشتند، فقط به خاطر شرایط انقلابی و ادّعای دینداری عقیدهٔ خود را مکتوم نگاه می‌داشتند و بحث و اندیشیدن به حقوق قومیت‌ها را یک بحث زاید به شمار می‌آوردند. برای اثبات این ادّعا دو دلیل روشن و ساده داریم: دلیل اوّل عود بیماری ملّی‌گرایی در فاصله‌ای پنج شش ساله بعد از وقایع سال‌های ۱۳۶۰ و ۱۳۶۱ است، که رفته‌رفته و با گذشت زمان شدّت و حدّت بیشتری هم پیدا کرد. دوم ادامهٔ فعالیت تشکیلاتی چون بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار است که با ادّعای حفظ وحدت ملّی ایران فعالیت می‌کرد، ولی آنچه از کشکولش بیرون می‌آمد تنها دشمنی با زبان ترکی و هویت تازه تراشیدن برای آذربایجان بود. برای محمود افشار و موقوفات او و هم‌پالکی‌های او، ترکی‌ستیزی و کوبیدن بر طبل فارسی‌گرایی هیچ‌گاه تعطیل نشد. یک نمونه بارز آن چاپ کتاب «زبان آذربایجان و وحدت ملّی ایران» مهندس ناصح ناطق در تکرار ادّعاهای مضحک علیه زبان آذربایجان بود، که با تقریظ دکتر محمود افشار در سال ۱۳۵۸ به چاپ رسید. نمونه و نشانهٔ دیگر چاپ تعدادی از آثار خود محمود افشار در همان دههٔ آغازین انقلاب بود. نمونهٔ سوم چاپ و انتشار طولانی‌ترین دورهٔ مجلهٔ آیندهٔ دکتر محمود افشار به دست پسرش ایرج افشار از سال ۱۳۵۸ تا ۱۳۷۲ بود، که به مدّت پانزده سال استمرار پیدا کرد. نوشته شدن دو جلد کتاب «زبان فارسی در آذربایجان» در سال‌های ۱۳۶۸ و ۱۳۷۲ که حامل سنگین‌ترین حملات علیه زبان ترکی آذربایجانی و له زبان فارسی و یک زبان من‌درآوردی به نام «آذری» بود؛ نشان داد تعطیل نهادهایی تحت عنوان ملّی در دوران انقلاب اسلامی تنها در ذهن آقای علی مرشدی‌زاد اتّفاق افتاده‌است.

نویسنده با اشاره به وقایعی که در نهایت به قلع و قمع تقاضاهای منطقه‌ای و قومی و نیز اضمحلال حزب توده انجامید؛ به ادامه جنگ ایران و عراق گریزی می‌زند و حین آن به استفاده‌ای ابزاری از تشیع و نیز فارسی‌گویی برخی شاعران آذربایجانی برای اثبات نظر خاص خویش برمی‌خیزد:

« در این دوره بود که مردم آذربایجان با روحیه مذهبی و عشق به وطن خود در جنگ تحمیلی نشان دادند که مذهب تشیع عامل مهمی در حفظ هویت ایرانی مردم آذربایجان است. مذهب تشیع به همراه فرهنگ فارسی از دیرباز در آذربایجان ریشه داشته‌است و ایرانیان آذری با دلبستگی به اهل بیت و نیز عشق و علاقه‌ای که به ادبیات و به ویژه شعر فارسی داشته‌اند، این مطلب را به اثبات رسانده‌اند. »^{۱۲۳}

پیش از این ناسیونالیست‌های فارسی‌گرا و ترکی‌ستیز آذربایجانی‌ها را «ایرانی‌تر» از بقیه ایرانیان معرفی می‌کردند و حالا مرشدی‌زاد ظاهراً میل دارد ما را «شیعه‌تر» از دیگر شیعیان معرفی کند. مرشدی‌زاد در این بخش مطلب را به‌گونه‌ای طرح می‌کند، که گویی آذربایجانی‌ها تا حالا زانوهای‌شان را بغل کرده و بیکار نشسته بودند و منتظر نابودی حزب توده و خودمختاری طلبان بودند، تا بعد از آن با روحیه مذهبی و عشق به وطن و فرهنگ فارسی در جنگ تحمیلی شرکت کنند. برای آذربایجان و خصوصاً آذربایجان غربی و مشخصاً اورمیّه جنگ از فردای پیروزی انقلاب شروع شده‌بود و جنگ با فرصت‌طلبان و ضد انقلاب داخلی، که با خالی کردن برخی پادگان‌ها و پاسگاه‌ها احساس قدرتی کرده‌بودند؛ از فردای پیروزی انقلاب بر این شهر مظلوم سنگینی کرده‌بود و اورمیّه بیشترین توان این درگیری‌های داخلی را پرداخته‌بود. مردم آذربایجان هم به مانند دیگر هم‌وطنان از نخستین روز جنگ تحمیلی بار مسئولیت دفاع از کشور را بردوش‌های خود کشیده‌بودند. به نظر می‌رسد این نویسنده از حال و روز سال‌های اول انقلاب و روزهای آغازین جنگ تصویر درستی در ذهن ندارد.

مرشدی‌زاد در تحلیل دوره بعد از فروپاشی شوروی نیز لطائلات بسیاری گفته‌است، که برخی دروغ، برخی لاپوشانی وقایع و برخی اندیشه‌های ناپخته خود نویسنده است. لیکن خنده‌دارترین بخش جایی است، که وی از اختلافات و تفاوت‌های مردم جمهوری آذربایجان و مردم آذربایجان ایران سخن می‌گوید:

« ترکیب و میراث فرهنگی و قومی آذربایجان نیز مانعی دیگر برای تعریف هویت ملی جدید آن است. ناسیونالیست‌های آذربایجان به تاریخ باستان خود افتخار می‌کنند و پیوسته به آن اشاره دارند؛ در عین حال بیشتر آنها بر «ترک بودن» خالص آذربایجان در طی تاریخ تأکید می‌ورزند. حال آن‌که بیشتر مورّخین بر این امر توافق دارند، که ترکی شدن تدریجی آذربایجان در قرن دهم یا یازدهم میلادی آغاز شد. قبل از آن برای سه هزار سال علاوه بر ساکنان بومی، مخصوصاً در منطقه قفقاز، گروه قومی مسلط شاخه ایرانی قبایل هندواروپایی بوده‌اند. »^{۱۲۴}

میراث فرهنگی و قومی این سو و آن سوی ارس تفاوتی با هم ندارند. مایی که هم خود را بهتر از دیگران می‌شناسیم و هم آن سوی ارس را بهتر از نظریه‌پردازانی که دانش خود را از کتب و نویسندگانی مغرض گرفته‌اند؛ می‌شناسیم؛ می‌دانیم که تفاوتی در بین نیست. در ثانی مرشدی‌زاد آذربایجان را به طور مطلق آورده؛ از این رو معلوم نیست مقصودش ناسیونالیست‌های کدام آذربایجان هستند. اگر منظورش این‌وری‌ها؛ یعنی، امثال کسروی و تقی‌زاده و ذکاء و ریاحی و افشار و مرتضوی و ماهیار نوآبی و ادیب طوسی و عیوضی و کاتبی و کارنگ و عنایت‌الله رضا و ... باشند، که تنها می‌شود گفت: «خودفروخته که زدن ندارد.» ولی اگر منظورش آن‌وری‌ها هستند؛ بهتر بود دقیق‌تر معلوم می‌کردند که آنها به کدام تاریخ باستان خود افتخار می‌کنند؛ به تاریخ باستان ترکان، یا به تاریخ باستانی این‌وری، که شاید چیزهایی از آن در خاطرشان باقی مانده‌است.

نکته دیگر این فراز از نوشته‌های مؤلف اعتقاد به بافته‌های خودفروختگان در باره ترکی شدن آذربایجان است، که باز هم باید گفته بر خودفروختگان و تابعین ایشان حرجی نیست، لکن مهم‌ترین مسئله که به تازگی در بین نویسندگان شووینیست شیوع یافته‌است و مرشدی‌زاد هم از این مقوله مستثنی نیست؛ علاقه به جلوتر بردن تاریخ حضور اقوام هندواروپایی در ایران است. تا پیش از دو دهه اخیر ندیده‌بودیم که نویسنده یا مورّخی تاریخ حضور هندواروپایی‌ها، یا به قولی آریایی‌ها را در ایران از سه هزار سال پیش از این فراتر برد. لیکن مورّخین وطنی فعلی با رودستی که از آثار تازه منتشر شده خورده‌اند و برای توجیه ادعاهای بی‌پایه خود چاره را تنها در قدمت بیشتر بخشیدن به مهاجرت آریایی‌ها به ایران دیده‌اند. رویه جناب مرشدی‌زاد هم همین گونه است و ایشان تاریخ حضور آریایی‌ها را یک رقم ناقابل؛ یعنی، هزار سال جلوتر برده‌اند و فرموده‌اند: «قبل از آن [یعنی قبل از قرون ده یا یازده میلادی] برای سه هزار سال گروه قومی مسلط، شاخه ایرانی قبایل هندواروپایی بوده‌اند.»

چشم بسته غیب گفتن نیز از دیگر هنرهای آقای مرشدی‌زاد است. وی با اشاره به برجسته بودن نقش ترکیه در آذربایجان و علاقه روشنفکران جمهوری آذربایجان به ترکیه و گسترش شبکه‌های تلویزیونی ترکیه که موجب گرایش بیشتر آذربایجانی‌ها به شبکه‌های ماهواره‌ای ترکیه و آذربایجان شده‌است، می‌نویسد: «شاید مهمترین عاملی که باعث می‌شود توده آذریهای ایران گرایشی به سمت پروژه فرهنگی ترکیه پیدا نکنند؛ احساسات مذهبی شیعی در میان آذریهای ایران باشد، ولی در میان روشنفکران آذری وضعیت متفاوتی حکمفرماست. اگرچه نمی‌توان گرایشهای صریحی را در این میان مشاهده کرد، ولی کاهش اهمیت مذهب در میان روشنفکران زمینه را برای پذیرش فرهنگ ترکی فراهم می‌آورد.»^{۱۲۵}

متأسفانه با این گسترش جوّ لامذهبی و بی‌قیدی که در کشور شاهد آن هستیم؛ باید برای دور ماندن آذربایجانی‌ها از گرایش به سمت پروژه فرهنگی ترکیه دلیل دیگری بتراشیم و مثلاً بگوییم به هر حال آذربایجانی‌ها در کشوری زندگی می‌کنند که نیرومند است، کشوری مؤثر در سطح منطقه است و اگر از ترکیه چیزهایی کم دارد؛ چیزهایی هم بیشتر دارد و خود آذربایجانی و ترک ایرانی هم هنوز خود را شریک این کشور و مهم‌ترین قوم در ترکیب جمعیتی کشور می‌داند؛ لذا ضرورتی نمی‌بیند که در ذهن و

دل، خود را از آن کشوری دیگر بدانند. اما بخش عمده غیب‌گویی مرشدی‌زاد ایجاد ارتباط و تلازم بین بی‌دینی و پذیرش فرهنگ ترکی است. از نظر این ابله تنها کسانی که مذهب در ایشان کم‌رنگ‌تر شود؛ برای پذیرش فرهنگ ترکی یا قومی قابلیت پیدا می‌کنند. صورت مخالف سخن او این می‌شود که هر قدر دین‌دارتر و متشعّرتر باشیم به همان میزان به فارسی و فرهنگ فارسی و دور شدن از زبان مادری علاقه‌مندتر می‌شویم.

بعد دیگر این نوشته، حکم گستاخانه او در باره روشنفکران آذربایجانی است. او می‌گوید مردم به دلیل احساسات مذهبی شیعی به سمت پروژه فرهنگی ترکیه تمایل پیدا نمی‌کنند، ولی روشنفکران به دلیل نداشتن و یا ضعیف بودن احساسات مذهبی شیعی به پروژه فرهنگی ترکیه علاقه پیدا می‌کنند. باید پرسید: کی و چگونه میزان احساسات مذهبی روشنفکران آذربایجانی را اندازه گرفته، که به این راحتی حکم بی‌دینی، یا ضعیف بودن احساسات مذهبی این گروه را صادر می‌کند؟ یک سؤال دیگر! اگر مردم ما و مردم آذربایجان دارای احساسات مذهبی شدیدی هستند؛ اصلاً به ماهواره چه کار دارند، که به تبع آن به چیزی گرایش پیدا کنند یا گرایش پیدا نکنند؟ حکایت همان حکایت کهنه نترسیدن از خدا و شرم نکردن در برابر بندگان خداست و اینکه برای منکوب کردن دشمنان فکری و عقیدتی استفاده از هر دستاویزی حلال است. بر اساس این نوع دیدگاه می‌توان بر مسند قضاوت نشست و بی عذاب وجدان و بدون قائل شدن حق دفاع برای طرف مقابل و بدون شنیدن سخنان او یا خواندن کتاب و نوشته او، احکام کلی صادر کرد و او را به صرف وفادار ماندن به مشخصه‌های هویتی خداداده خود به بی‌دینی و الحاد متهم ساخت.

در کتاب «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی» مواردی چند از اغلاط تاریخی و املایی به چشم می‌خورد، که این اغلاط حتی در چاپ دوم نیز رفع نشده‌اند. در این باره می‌توان به موارد زیر توجه کرد:

۱ - در صفحه ۲۹۶ تاریخ امضای عهدنامه میان ایران و شوروی «۱۹۱۲» نوشته شده‌است، که علی‌القاعده تاریخ «۱۹۲۱» باید نوشته می‌شد. همین اشتباه در صفحه ۲۹۸ نیز تکرار شده‌است.

۲ - آقای مرشدی‌زاد در صفحه ۳۱۷ کتاب، تأسیس حزب دمکرات آذربایجان را ۱۳ اسفند ۱۳۲۴ برابر با سوم سپتامبر ۱۳۴۵ ذکر کرده‌است که این نیز نمی‌تواند صحیح باشد و مشهور آن است که روز ۱۲ شهریور ۱۳۲۴ همزمان با انتشار مراجعت‌نامه ۱۲ ماده‌ای تأسیس فرقه دمکرات نیز رسماً اعلام شده‌است.

۳ - مؤلف، تاریخ قتل کسروی را در صفحه ۸۱ کتاب در روز بیستم اسفند ۱۳۲۴ قید کرده در حالی در صفحه ۸۹ تاریخ مرگ وی را ۱۳۲۵ نوشته‌است. بنابر نوشته یحیی ذکاء در کتاب «کاروند کسروی» بیستم اسفند ۱۳۲۴ صحیح است.

۴ - آوردن اسامی مختلف برای تشکل سیاسی موسوم به «عدالت» نیز موجب سردرگمی می‌گردد. آقای مرشدی‌زاد این تشکیلات سیاسی را در صفحه ۹۱ با عنوان «حزب عدالت» در صفحه ۹۳ با عنوان «کمیته عدالت» و در صفحه ۱۰۰ با عنوان «فرقه عدالت» آورده‌است، که به جا بود ایشان از یکی از این عناوین استفاده کند. همین مشکل در باره «فرقه دمکرات» نیز به چشم می‌خورد و ایشان این تشکل سیاسی را گاه «فرقه دمکرات» و گاه «حزب دمکرات» نامگذاری کرده‌اند.

۵ - بازی با اسامی و به عبارتی بهتر جعل اسامی نیز از جمله مشکلات کتاب آقای مرشدی‌زاد می‌باشد. ایشان در صفحه ۳۱۲ نام شهر «باکو» را «بادکوبه» ذکر کرده‌است که به نوعی رفتن به جنگ اصالت‌هاست.

۶ - بی‌دقتی یا اشتباه مهم دیگر آقای مرشدی‌زاد آوردن عنوان «جمهوری دمکراتیک آذربایجان» برای دوران حاکمیت فرقه دمکرات در آذربایجان است و از آنجا که برای به کار بردن این عنوان هیچ منبعی ذکر نمی‌کند، به احتمال بسیار از مصنوعات خود ایشان است.

۶ - اشتباه دیگری هم در صفحه ۳۰۱ به چشم می‌خورد. ایشان جمله‌ای به شکل: «شورش بلغارها در سال ۱۸۷۰ که از تبلیغات پان‌اسلامی آن عصر متأثر بود. ...» نوشته‌اند که علی‌القاعده باید به جای «پان‌اسلامی»، «پان‌اسلاوی» نوشته می‌شد.

۷ - نویسنده شخصیت‌هایی چون: آیت‌الله خامنه‌ای، محمود افشار و عنایت‌الله رضا را آذری معرفی می‌کنند. در حالی که آیت‌الله خامنه‌ای علی‌رغم اینکه پدر ایشان آذربایجانی است، در مشهد بزرگ شده‌اند و عمدتاً خود را مشهدی معرفی می‌کنند. محمود افشار علی‌رغم انتساب به طایفه افشار؛ از اهالی یزد به حساب می‌آیند و عنایت‌الله رضا نیز اهل رشت است و ادعا دارد ترکی را بعداً آموخته و به فرقه دمکرات آذربایجان پیوسته‌است. به نظر می‌رسد آقای مرشدی‌زاد از «آذری» یک عنوان کلی را برای همه ترک‌های ساکن ایران اراده می‌کنند.

۸ - مؤلف در صفحه ۳۲۲ ترکیب «تبریزده قیش» (زمستان در تبریز) را به صورت «تبریز داکیش» نوشته‌است، که غلط می‌باشد.

۹ - در صفحه ۳۲۴ نیز به جای «تبریزین سسی»، «تبریزین ساسی» نوشته‌است. چنین تلفظی برای «سس» حتی در میان مردم جمهوری آذربایجان نیز مرسوم نیست.

۱۰ - نویسنده در صفحه ۷۶ ترکیب «نژاد آریایی» را به کار برده‌است. اصل اعتقاد به خلوص نژاد و آویختن به نژاد آریایی آن هم در کشوری چون ایران، که هر قومی آمده، مانده‌است؛ یک بلاهت تمام عیار است، لکن غرض از طرح این نکته چیز دیگری است. «آریایی» بیانگر یک مفهوم فرهنگی و زبانی است، نه نژادی؛ یعنی، آریایی نژاد نیست، بلکه یک گروه زبانی است، که با تعدادی از زبان‌های دیگر نظیر: انگلیسی، آلمانی، اسپانیولی، هندی، کردی، پشتو و ... یک گروه زبانی را تشکیل می‌دهد و این دسته در

طبقه‌بندی زبان‌ها در گروه زبان‌های تحلیلی قرار می‌گیرند. کلمه آریایی ربطی به مسائل بیولوژیکی، که به ویژگی‌های ظاهری انسان مربوط است، ندارد.

شاید اساسی‌ترین مشکل آقای دکتر علی مرشدی‌زاد در تألیف این کتاب «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی» همانی باشد، که دکتر جواد هیئت گوشزد کرده‌اند و ما آن را به عنوان حسن ختام این گفتار در اینجا نقل می‌کنیم:

« مؤلف محترم به علت داشتن افکار ملی‌گرایی افراطی نتوانسته‌است بررسی خود را بی‌طرفانه انجام دهد و دیدگاه‌های مخالف را هم نقل نماید و قضاوت و داوری را نه بعنوان یک نویسنده شوونیست، بلکه به عنوان یک ایرانی روشنفکر با انصاف و بی‌طرف انجام دهد و نتایج سودمندی را برای استفاده خوانندگان به ویژه نسل جوان کشور عزیز ما ایران ارائه دهد. « ۱۲۶

ارجاعات:

- ۱ - روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی، علی مرشدی‌زاد، تهران، نشر مرکز، چاپ اول، ۱۳۸۰، ص ۱
- ۲ - هیئت، دکتر جواد، نقدی بر کتاب روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی، وارلیق، ۱۳۸۵، شماره ۱۴۲، ص ۹۷
- ۳ - روشنفکران آذری و هویت قومی و ملی، ص ۲
- ۴ - هیئت، وارلیق، ش ۱۴۲، ص ۹۸
- ۵ - روشنفکران آذری و هویت قومی و ملی، ص ۳
- ۶ - همان، ص ۳
- ۷ - همان، ص ۹
- ۸ - همان، ص ۳۲
- ۹ - هیئت، وارلیق، ش ۱۴۲، ص ۹۲
- ۱۰ - روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی، ص ۳۳
- ۱۱ - همان، ص ۳۳
- ۱۲ - هیئت، وارلیق، شماره ۱۴۲، صص ۹۶ - ۹۷
- ۱۳ - همان، ص ۹۸
- ۱۴ - روشنفکران آذری و هویت قومی و ملی، صص ۳۳ - ۳۴
- ۱۵ - همان، ص ۳۴

- ۱۶ - همان، صص ۳۵ - ۳۴
- ۱۷ - همان، ص ۳۹
- ۱۸ - همان، ص ۴۰
- ۱۹ - همان، ص ۶۱
- ۲۰ - همان، ص ۴۰
- ۲۱ - تاریخ سیاسی معاصر ایران، تألیف جلال الدین مدنی، تهران، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۱۶۳
- ۲۲ - روشنفکران آذری و هویت قومی و ملی، ص ۴۱
- ۲۳ - همان، ص ۴۱
- ۲۴ - همان، صص ۴۲ - ۴۱
- ۲۵ - همان، صص ۴۶ - ۴۵
- ۲۶ - همان، ص ۷۹
- ۲۷ - همان، ص ۷۷
- ۲۸ - همان، ص ۷۷
- ۲۹ - همان، ص ۸۱
- ۳۰ - همان، صص ۸۴ - ۸۳
- ۳۱ - همان، ص ۸۴
- ۳۲ - همان، صص ۸۵ - ۸۴
- ۳۳ - همان، ص ۸۵
- ۳۴ - هیئت، وارلیق، شماره ۱۴۲، ص ۱۰۱
- ۳۵ - روشنفکران آذری و هویت قومی و ملی همان، ص ۸۶
- ۳۶ - همان، ص ۸۷
- ۳۷ - کاروند کسروی، به کوشش یحیی ذکاء، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ اول، ۱۳۵۲، صص ۵۴۲ - ۵۴۱
- ۳۸ - همان، ص ۵۴۸

- ۳۹ - ترکان و بررسی تاریخ، زبان و هویت آنها در ایران، حسن راشدی، تهران، اندیشه نو، چاپ دوم، ۱۳۸۷، ص ۹۲
- ۴۰ - کاروند کسروی، ص ۱۹
- ۴۱ - فرضیه زبان آذری و کسروی، دکترحسین محمدزاده صدیق، تهران، انتشارات تکدرخت، چاپ اول، ۱۳۸۹، ص ۸۹
- ۴۲ - روشنفکران آذری و هویت قومی و ملی، ص ۱۱۱
- ۴۳ - همان، ص ۱۱۲
- ۴۴ - همان، ص ۱۲۱
- ۴۵ - همان، صص ۱۲۱ - ۱۲۲
- ۴۶ - همان، ص ۱۲۵
- ۴۷ - همان ص ۱۲۵
- ۴۸ - ناگفته‌ها خاطرات دکترعنایت‌الله رضا، در گفتگو با: عبدالحسین آذرنگ، علی بهرامیان، صادق سجادی، علی همدانی، تهران، نشر نامک، چاپ دوم، ۱۳۹۶، ص ۴۰
- ۴۹ - روشنفکران آذری و هویت قومی و ملی، ص ۱۲۵
- ۵۰ - همان صص ۱۲۶ - ۱۲۷
- ۵۱ - همان، صص ۱۲۷ - ۱۲۸
- ۵۲ - همان، ص ۱۲۸
- ۵۳ - همان، ص ۱۳۲
- ۵۴ - همان، ص ۱۳۲
- ۵۵ - همان، ص ۱۳۳
- ۵۶ - همان، صص ۱۳۳ - ۱۳۴
- ۵۷ - همان ص ۱۳۷
- ۵۸ - همان، صص ۱۳۷ - ۱۳۸
- ۵۹ - همان، ص ۱۳۸
- ۶۰ - همان، ص ۱۴۰

- ۶۱ - همان، ص ۱۴۰
- ۶۲ - همان، ص ۱۴۸
- ۶۳ - همان، ص ۱۴۸
- ۶۴ - همان، صص ۱۴۸ - ۱۴۹
- ۶۵ - در خدمت و خیانت روشنفکران، جلال آل احمد، تهران، انتشارات رواق، چاپ سوم، بی تا، ص ۳۱۳
- ۶۶ - هیئت، وارلیق، ش ۱۴۲، ص ۹۶
- ۶۷ - روشنفکران آذری و هویت قومی و ملی، ص ۱۵۶
- ۶۸ - همان، ص ۱۵۶
- ۶۹ - هیئت، وارلیق، ش ۱۴۲، ص ۱۰۵
- ۷۰ - روشنفکران آذری و هویت قومی و ملی، ص ۱۶۹
- ۷۱ - همان، صص ۱۶۹ - ۱۷۰
- ۷۲ - همان، صص ۱۰۷ - ۱۰۸
- ۷۳ - همان، ص ۱۷۷
- ۷۴ - همان، ص ۱۷۸
- ۷۵ - همان، ص ۱۷۸
- ۷۶ - همان، صص ۱۸۲ - ۱۸۳
- ۷۷ - همان، صص ۱۸۷ - ۱۸۸
- ۷۸ - هیئت، وارلیق، ش ۱۴۲، ص ۱۰۹
- ۷۹ - روشنفکران آذری و هویت قومی و ملی، ص ۱۸۸
- ۸۰ - همان، ص ۱۸۸
- ۸۱ - همان، صص ۱۹۹ - ۲۰۰
- ۸۲ - همان، صص ۲۰۰ - ۲۰۱
- ۸۳ - همان، ص ۲۰۱

۸۴ - همان، صص ۲۱۳ - ۲۱۲

۸۵ - همان، ص ۲۱۵

۸۶ - همان، ص ۲۱۵

۸۷ - همان، صص ۲۱۶ - ۲۱۵

۸۸ - همان، ص ۲۱۸

۸۹ - همان، ص ۲۱۶

۹۰ - همان، ص ۲۱۸

۹۱ - همان، ص ۲۱۸

۹۲ - همان، ص ۲۱۹

۹۳ - همان، ص ۲۱۹

۹۴ - همان، ص ۲۱۹

۹۵ - همان، صص ۲۲۹ - ۲۲۸

۹۶ - همان، ص ۲۳۰

۹۷ - همان، ص ۲۳۲

۹۸ - همان، ص ۲۳۳

۹۹ - همان، ص ۲۳۶

۱۰۰ - همان، ص ۲۳۹

۱۰۱ - همان، ص ۲۶۲

۱۰۲ - همان، صص ۲۶۳ - ۲۶۲

۱۰۳ - همان، صص ۲۷۲ - ۲۶۹

۱۰۴ - همان، ص ۲۷۳

۱۰۵ - رک. همان، ص ۲۷۷

۱۰۶ - همان، ص ۲۷۸

- ۱۰۷ - همان، ص ۲۸۰
- ۱۰۸ - همان، ص ۲۸۵
- ۱۰۹ - همان، ص ۲۸۶
- ۱۱۰ - همان، ص ۲۸۶
- ۱۱۱ - همان، ص ۲۸۷ - ۲۸۶
- ۱۱۲ - هیئت، وارلیق، ش ۱۴۲، ص ۱۱۳
- ۱۱۳ - روشنفکران آذری و هویت قومی و ملی، ص ۳۰۲
- ۱۱۴ - همان، ص ۳۰۵
- ۱۱۵ - رک . هیئت، وارلیق، ش ۱۴۲، ص ۱۱۴
- ۱۱۶ - همان، صص ۳۱۴ - ۳۱۳
- ۱۱۷ - همان، ص ۳۱۴
- ۱۱۸ - همان، ص ۳۱۰
- ۱۱۹ - همان، ص ۳۱۸
- ۱۲۰ - همان، ص ۳۲۰
- ۱۲۱ - همان، صص ۳۳۴ - ۳۳۳
- ۱۲۲ - همان، ص ۳۴۵
- ۱۲۳ - همان، ص ۳۴۷
- ۱۲۴ - همان، صص ۳۵۳ - ۳۵۲
- ۱۲۵ - همان، ص ۳۵۴
- ۱۲۶ - هیئت، وارلیق، شماره ۱۴۲، ص ۹۵